

SKAS

1 2019

SUOMEN KESKIAJAN ARKEOLOGIAN SEURA
SÄLLSKAPET FÖR MEDELTIDSARKEOLOGI I FINLAND
AIKAKAUSLEHTI | TIDSKRIFT

- Digitaalista yhteisöarkeologiaa
- Historiallisen ajan kalmistoja Kivennavalla
- Keskiajan Turku digitaalisen mallinnuksen kohteena
- Liitupiippuja turkulaisesta krouvista

SKAS

SUOMEN KESKIAJAN ARKEOLOGIAN SEURA
SÄLLSKAPET FÖR MEDELTIDSARKEOLOGI I FINLAND
AIKAKAUSLEHTI | TIDSKRIFT

SKAS-lehti julkaisee keskiajan ja uuden ajan arkeologiaa käsitteleviä tieteellisiä artikkeleita, jotka käyvät läpi Tieteellisten seurain valtuuskunnan hyväksymän vertaisarviointiprosessin. Lisäksi lehti julkaisee erilaisia ajan-kohtaisia katsauksia, tutkimusraportteja, keskustelupuheenvuoroja, kommentteja sekä kirja-arvosteluja, jotka voidaan julkaista ilman vertaisarviointia. Lehti ilmestyy kaksi kertaa vuodessa.

Kirjoittajia pyydetään toimittamaan julkaistavaksi tarkoitettu aineisto lehden sähköpostiin osoitteeseen skas-lehti@skas.fi viimeiseen aineistojen jättöpäivään mennessä. Vuoden 2019 deadlinet aineistoille ovat 28.2. ja 31.8.2019. Tarkemmat tiedot aineiston toimittamisesta, sekä vertaisarviointiprosessista löytyvät lehden verkkosivuilta osoitteesta: <http://www.skas.fi/skas-lehti/>.

Sähköposti

skas-lehti@skas.fi

Julkaisija

Suomen keskiajan arkeologian seura –
Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry.

Päätoimittaja

Dos. Georg Haggren
Parrukuja 9 B 26, 02620 Espoo
Puh. 040-771 5640
georg.haggren@helsinki.fi

Toimittajat

Eva Ahl-Waris (eva.ahlwaris@gmail.com)
Tuuli Heinonen (tuuli.t.heinonen@helsinki.fi)
Tarja Knuutinen (tarja.knuutinen@helsinki.fi)
Juha Ruohonen (jukaru@utu.fi)

Taitto

Maija Holappa (maija.holappa@gmail.com)

Abstraktien kieliasun tarkistus

Rodger Juntunen

Logon suunnittelu

Mikael Nyholm

Kannen kuva

Eckerön kappeli. Kuva: Tuuli Heinonen.

SISÄLLYS 1/2019

1 PÄÄKIRJOITUS

Georg Haggren

TUTKIMUS

2 DIGITAL ARCHAEOLOGY AND CITIZEN SCIENCE

Anna Wessman, Suzie Thomas & Ville Rohiola

18 MUISTOJA RAJAN TUOLTA PUOLEN

Juha Ruohonen

AJANKOHTAISTA

48 TURUN KESKIAIKAISEN KAUPUNGIN KARTOITUS

Jussi Kinnunen

61 "TUPAKKAA JA MUITA PIENTARVIKKEITA"

Ilari Aalto & Elina Mattila

76 LUISTARIN JUHLAVUODEN TUNNELMIA

Heli Etu-Sihvola

78 KIRKKOJA, LINNOJA JA HAUTAKUMPUJA

Akseli Tolvi

ARVOSTELTU

82 VÄLSKRIVET OCH VACKERT OM RASEBORG

Andreas Koivisto

84 RUOTSALAISET JA TOISET VARHAIS- MODERNINA AIKANA

Tuuli Heinonen

87 BIRKASTA BYSANTTIIN

Georg Haggren

90 VIIKINKIAIKAA LAPSILLE

Tia Niemelä

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

PÄÄKIRJOITUS

TURKU VUONNA 2019: SUOMEN SUURIMMAT KAUPUNKIKAIVAUKSET

Vuoden 2018 keväällä alkoivat kauan odotetut, pitkään ja hartaasti suunnitellut Turun Kauppatorin kaivaukset. Alue tutkitaan, jotta torin alle voidaan rakentaa laajat pysäköintihallit. Maakuntamuseo suoritti koe-kaivauksen torilla jo elokuussa 2004, ja itse kaivaukset käynnistyivät lopulta 14 vuotta myöhemmin. Tilaajina ovat Turun kaupunki ja yksityinen toriparkkiyrittäjä. Kaivausten toteutuksesta vastaa Muuritutkimus Oy Kari Uotilan johdolla.

Kauppatori sijaitsee Aurajoen länsi- eli pohjoispuolella alueella, jonne kaupunkimainen asutus levittäytyi 1600- ja 1700-luvuilla. Syyskuussa 1827 riehuneen Turun palon jälkeen neljän korttelin paikalle kaavoitettiin monumentaalinen Kauppatori. Vanhat kadut ja tontit peittyivät täyttöhiekkan alle. Kaivaukset ovat osoittaneet, että täyttökerrokset ovat paljon uskottua paksumpia, minkä ansiosta kaupungin jäännökset ovat säilyneet turvassa modernilta kunnallistekniikalta ja muilta kaivannoilta.

Ensimmäinen kenttätyökausi jatkui yli vuodenvaihteen. Tuloksena oli noin 10 000 m² arkeologisesti tutkittu alue. Tänä vuonna kaivauksia on jatkettu muun muassa toria ympäröivillä katualueilla ja lähivuosina tutkimus siirtyy torin pohjoisosiin.

Turun Kauppatori on tutkimushistoriallinen virstanpylväs. Kaupunkikaivaukset ulottuvat usein vain yhden tai muutaman korttelin alueelle, mutta nyt kokonaan tutkittuja

tontteja on toistakymmentä. Niiden asukkaita on mahdollista seurata 1700-luvun ja 1800-luvun alun osalta myös arkistolähteiden kautta. Kaivaustulosten ja kirjallisen tiedon yhdistäminen valottaa Ruotsin ajan tavallisten turkulaisten elämää heidän kodeissaan, puodeissaan ja pihamaillaan. Tätä kutsutaan historialliseksi arkeologiaksi...

Kaivaukset ovat yhä kesken ja ne ovat edenneet aikataulussaan, vaikka kaivettavia alueita on ollut tuntuvasti ennakolta arvioitua enemmän. Löytömäärä on valtava. Kaikkei ei voi tallettaa ja konservoida. Mitä myöhemmän aikaan tullaan, sitä tärkeämpää on kokoelmiin talletettavan aineiston seulonta ja valikointi. Jokainen museomakasiinien kätköihin katoava rautanaula vie oman siviilinsä kokonaisresursseista. Metsä saattaa unohtua puilta ja jopa yksittäisiltä neulasilta.

Arkeologien tulisi luoda kokonaiskuva tutkimuskohteesta ja välittää se muille. Toivoa sopii, että Kauppatorin kaivausten infopisteen sulkeuduttua löytyy resursseja, aikaa ja tahtoa, joilla tutkimusryhmä pääsee tuottamaan kokonaiskuvaa paikalla olleesta kaupungista. Sen aika on nyt – ja hyvä yleisjulkaisu motivoi jatkossa syventävää akateemista tutkimusta. Tämä tilaisuus ei toistu. Kauppatorin arvoa arkeologisenä kohteena on vaikea yliarvioida. Suomesta tuskin löytyy arkeologien tutkittavaksi toista näin suurta ja hyvin säilynyttä yhtenäistä 1800-lukua vanhempaa kaupunkialuetta.

DIGITAL ARCHAEOLOGY AND CITIZEN SCIENCE

INTRODUCING THE GOALS OF FINDSAMPO AND THE SUALT PROJECT

ABSTRACT

Metal-detecting in Finland is growing in popularity, and with responsible metal-detectorists wishing to report their finds to the authorities, so also grows the pressure on the heritage sector to respond. But recording finds made by metal-detectorists is not merely a matter of providing a service to a certain group of enthusiasts; research in Finland and elsewhere shows that the archaeological data uncovered by non-professionals can have a big impact on archaeological knowledge production if the right fields of data and metadata are recorded. In this article we present the SuALT project (Suomen arkeologisten löytöjen linkitetty avoin tietokanta - the Finnish Archaeological Finds Linked Open Database), intended as a solution for making the most of the increasing number of artefacts found by metal-detectorists and other members of the public. This is a four-year project carried out in collaboration between the University of Helsinki, Aalto University and the Finnish Heritage Agency, with the common goal of creating an open database, named FindSampo (Fi. Löytösampo, Swe. Fyndsamp), of archaeological finds made by the public - most commonly through the hobby of metal-detecting. We give background to the project in terms of its European context and the framework of 'citizen science' in archaeology, and discuss the planned benefits of the project for both heritage management and archaeological research.

Keywords: Metal-detecting, Archaeology, Linked Open Data, Digital Archaeology, Citizen Science
Hakusanat: Metallinetsintä, arkeologia, linkitetty avoin data, digitaalinen arkeologia, kansalaistiede

INTRODUCTION: THE CHALLENGE OF RECREATIONAL METAL-DETECTING IN FINLAND

Recreational metal-detecting grew enormously in Finland during the early 2010s (Table 1). The increasing amounts of metal-detected finds demanded an update of the manual recording system at the Finnish Heritage Agency (FHA).¹ It is a requirement

of the Finnish Antiquities Act (295/1963) that movable objects that are expected to be at least 100 years old and that do not have a known owner are immediately to be reported and/or delivered to the FHA.²

In addition to the pragmatic need to streamline the current process, research shows that metal-detected finds have the potential to contribute meaningfully to archaeological research. There are several ar-

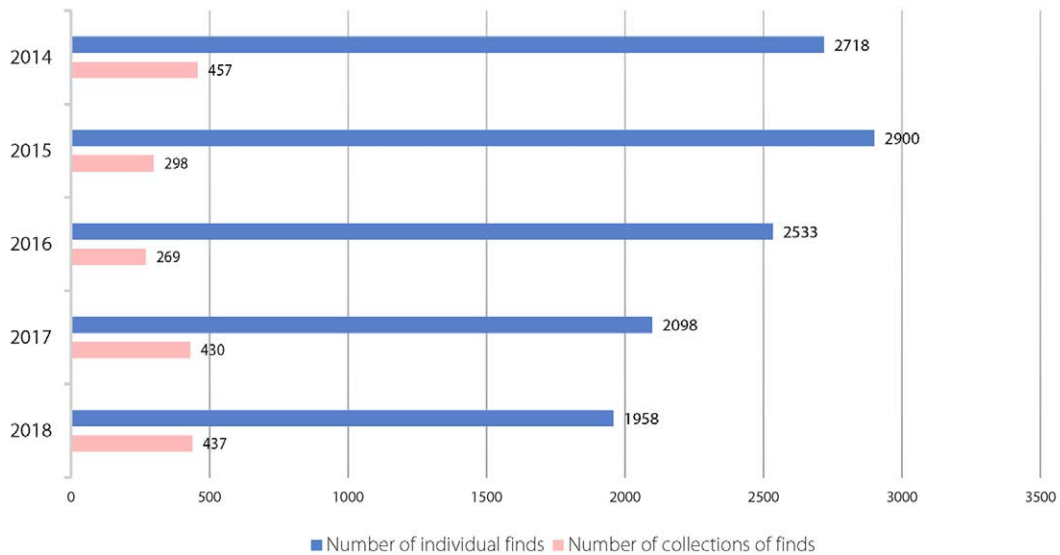

Table 1: The number of finds made by public delivered to the Archaeological Collections of the Finnish Heritage Agency during 2014–2018. The collections of finds describe the entities of individual finds delivered to the FHA from different find sites by different finders.

areas in Finland where metal-detected finds have contributed greatly to the understanding of the settlement pattern concerning the Iron Age especially. For instance, the Uusimaa region and Northern Ostrobothnia have gained important information about both new settlement sites and burials that was not known before metal-detecting began in these areas.³

Past archaeological collaboration projects with metal-detectorists have appeared to be fruitful and a win-win for all parties. Detectorists can provide much needed assistance and methodological help for archaeologists in archaeological surveys for example, but these projects have also given valuable insight to detectorists concerning how archaeological research is done.⁴ Educating metal-detectorist on such issues as the importance of context in archaeological research is especially important at a stage when we are still building bridges between the public and the archaeological community.⁵ It is equally important that new ar-

chaeological information also reaches the detectorist community. For example, **Tuija Kirkinen** has recently recommended that metal-detected finds should be handled with great care because their surface might contain scientifically important fibres.⁶ Naturally detectorists are instructed by FHA to follow the Antiquities Act (295/1963) that prohibits the cleaning of the objects, but this might be difficult because cleaning the surface also helps to identify the object.

There are other challenges, too. The detectorist community still needs educating about the importance of accurate finds recording. The Archaeological Collections at the FHA has emphasized the importance of precise coordinates for each find and the importance of the irreplaceable find-spot context information. With diligent documentation in the field, a finder has the unique chance to make observations that are indispensable for professional archaeologists to define the context's composition. In the beginning of the 2010s, it was

common that the finds delivered to the Archaeological Collections were documented without precise coordinates or with just one dot that described the findspots of several finds from a widespread area. Recently, habits have changed so that it is more common that each find is reported with precise coordinates. This is a clear improvement, but there is more educational work needed. The metal-detecting community is heterogeneous with a constant flow of new beginners to the hobby. To emphasize the importance of responsible recording behaviour, we need input from everyone working with metal-detector archaeology.

It has become clear that a solution is needed not only from a general curation and management perspective, but also in order to capture archaeologically sensitive data that might otherwise be lost, but that has the potential to reveal important information about Finland's archaeological past. An easy-to-use web-tool to report finds in Finland has thus been needed for a long time. SuALT was devised as a direct response to this challenge.

THE GOALS OF SUALT

While access to digitized material has exploded during the past decade, the digitization process is still an expensive investment for cultural heritage organizations. Yet, digitizing archaeological collections democratizes cultural heritage by making it more inclusive⁷, with people able to browse and study collections at all times and anywhere in the world. It also protects objects, in the sense that they can be studied without handling, which in turn also saves costs on conservation. The Finnish Archaeological Finds Recording Linked Open Database (Suomen

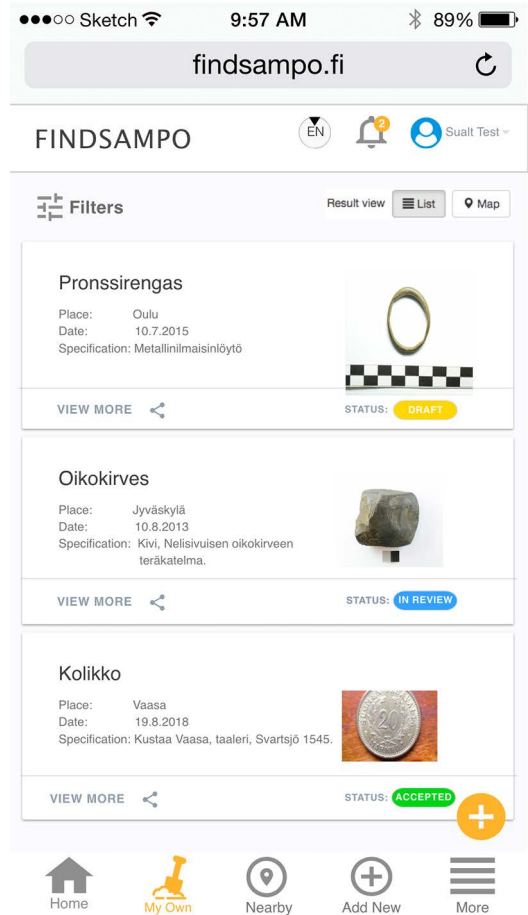

Figure 1: A mockup prototype image of how part of the FindSampo mobile application could look. In this page we see how users might browse information on recorded artefacts. Design: Pejman Hassanzadeh, Aalto University.

arkeologisten löytöjen linkitetty avoin tietokanta – SuALT) is a four-year consortium project involving the FHA, Aalto University and the University of Helsinki. The project started in September 2017 and is funded by the Academy of Finland.

Our goal is to produce a digital web service, which will be called FindSampo (Fig. 1), where archaeological objects discovered by the public, including metal-detectorists, will be recorded. The digital platform will

give students, researchers and others easy access to search and study objects and find spots online. Moreover, FindSampo will enable its users to retrieve contextualized data about other related finds through linked data from other databases in Finland and Europe.⁸

By encouraging the public to report all finds into FindSampo we wish to make also younger objects, currently not taken into museum collections, accessible for study. At the moment it appears that not all finds are reported to the authorities. Detectorists might feel that some of the objects they find are not scientifically unique enough (so-called mass-finds), but also they sometimes consider the current recording system too laborious. In turn, this results in large private collections, potentially significant, nonetheless staying outside of the awareness of authorities and researchers. Within our project we wish also to include this material, anticipating that with the help of a fast, easy and a user-friendly digital tool this could happen.⁹

To achieve this, we have connected the designers and developers of FindSampo with the end users. By engaging the users democratically we are giving them the chance to influence the end product. Hence, we are currently doing user experience (UX) research amongst different stakeholders and end users of the application. With the help of UX research we are able to discover and analyse the user needs in a better way. The application will be developed in light of this feedback.

One of the key ideas of FindSampo is to provide its users with good intellectual and computational support for analyzing and contextualizing finds and to provide expert support online. Even though much can be done through machine learning (AI) de-

detectorists have repeatedly asked for more feedback and expressed that they want to interact more with professionals. If we can meet these demands, we hope that detectorists will stay motivated in sharing their finds data.¹⁰ Another important goal is to have close collaboration with international partners, discussed below.

A CITIZEN SCIENCE APPROACH

According to the Cambridge Online Dictionary, citizen science is something done by 'ordinary people, often for or with the help of scientists'.¹¹ Citizen scientists are, in other words, amateurs or non-professionals who assist science by observing, analyzing or collecting large data quantities,¹² voluntarily. At best, citizen science is a partnership between ordinary people and the scientists, which generates new knowledge.¹³ According to the Ten Principles of Citizen Science, all parties should benefit from taking part in citizen science projects, the citizens should be acknowledged for their work and they should also get feedback. In addition, all data and metadata should be open access.¹⁴

Finns have participated in science by observing or collecting data for a long time, especially in projects surrounding weather, nature and recording bird observations.¹⁵ Other big citizen science projects have involved digitizing newspapers (Project Runeberg) or digitizing through an awarding and game-like environment as in the Digiloikka project by the National Library.¹⁶ A large EU-financed Horizon 2020 project where the National Archives of Finland is involved, is currently digitizing church books with the help of citizens (READ project).¹⁷

Even though the roots of citizen science lie in the 18th century and especially in bird taxonomy, it is the developing technology that has enabled citizen science to expand into what it is today.¹⁸ New technology, such as smartphones, have made it possible for citizens to collect, track, analyze, upload, share and discuss data on their own terms, when they have the time for it. GPS locators, microphones, good quality cameras and a diversity of applications enables the citizen scientist to use their phones outdoors in the field. Moreover, through the phone this data can easily be registered and sent onwards. Constant access to the internet provides added information in the field and it can also assist the citizens if they need help. This means that technology has made citizen science grow enormously, more openly and with better opportunities for interaction with others.¹⁹

Citizens have contributed to archaeological research for a long time, also in Finland (Fig. 2). While this has often been more passive work, where amateurs have been following the instructions of a professional archaeologists, there are examples where citizens have taken a much more active role, such as spotting rock art (Suomen Muinaistaideseura/ Finnish Society for Pre-historic art) or cup marks, or sport divers searching for wrecks and/ or documenting them on-site. This has resulted in a more nuanced way of looking at public archaeology.

Public or community archaeology means that the archaeologists and the public work in an environment of mutual respect, learning from each other, and knowing that their skills and knowledge are valued and taken seriously.²⁰ Metal-detecting is an important aspect of this. The behaviour of several metal-detectorists and clubs in Finland can

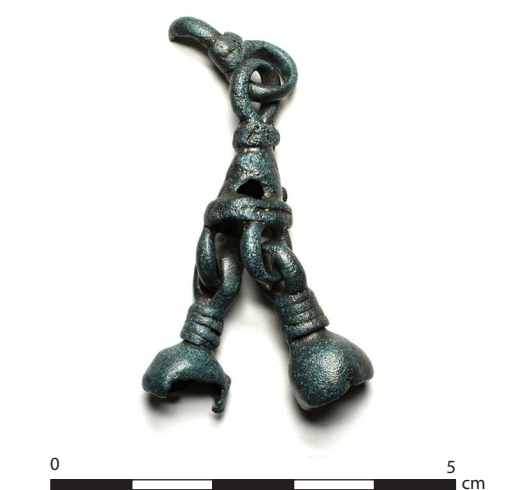

Figure 2. A Crusade Period bell shaped pendant (KM 41821) from the sand dunes of Hietatievat in Enontekiö. The pendant was found by chance by a botanist who was visiting the area as part of a University field trip. Photo: Ville Rohiola, Finnish Heritage Agency.

be labeled under the concept of *serious leisure*²¹; the hobby has become systematic and more or less a way of life for many people. Metal-detecting is especially rewarding because detectorists gain new knowledge and they are able to develop their skills through experience and depending on how much time they are able to invest in their hobby. These skills are not only connected with searching and finding objects but also in touch with the skills they develop on identifying and dating objects.²² In this sense, metal-detectorists have much to offer citizen science. Even though metal-detectorists do not identify as citizen scientists (yet), their investments and engagement with the cultural heritage meets the requirements.

While the romance and excitement of discovering ancient objects (for example, see Figs. 3–4) is a high motivation²³, it is important to involve the public in other stages of the discipline in order for it to be more open and inclusive. This might be dif-

difficult as scientists use a complex terminology and have long training that citizen scientists often lack.²⁴ Not only is the language barrier a problem, most academic outputs are published in journals that are hidden behind expensive paywalls, making science exclusive. In order to prevent this while also gaining trust, citizen science needs to be more open, plural and inclusive in its nature.²⁵ We must also remember that citizens might have skills and knowledge that archaeologists lack, meaning that instead of looking at the public as merely passively allowed to participate, or as producing data of variable quality, we should try to interact more and learn from each other. This would also increase public awareness in matters of cultural heritage. There are already several large citizen science platforms in the UK alone²⁶, where the public collaborates with cultural heritage institutions (e.g. MicroPast, Zooniverse, Historypin and Heritage Helpers) but here in Finland we are only

beginning to develop this approach. A good non-digital example of this is the Adopt-a-Monument programme that has spread from Tampere to several other cities around the country.²⁷

SuALT is a citizen science project in its core. Citizens are encouraged to help with the development and design phases, but they will also be the end users and producers of the database, since they will produce most of its content. Within the UX research led by **Anna Wessman**, we investigate the needs and requirements of future users. The project is keen to develop a database designed according to the needs of not only detectorists but also researchers and others. Through UX research we will be able to ensure that the database is accessible and easy to use but also offers a fulfilling experience to its end users. In order for this project to be truly responsible in its initiatives we must aim for a genuine partnership between the different user groups instead of falling into a more passive consultation-like approach.

So far, we have conducted both qualitative research (interviews, focus group meetings) and quantitative research (online survey) among the three major user groups of FindSampo (detectorists, researchers and cultural heritage managers). At the time of writing, one of the authors (Wessman) has interviewed over 45 people around Finland often in connection to public talks or university lectures. Because the interview processes are still ongoing we have not yet fully analyzed the data. Once SuALT reaches the stage of testing the prototype, we will be able to study in more detail also user behaviours and reactions. This will enable us to learn from feedback and to make further developments and improvements.

Resources and time allowing, we hope also to continue this research after launch-

Figure 3: A 15th-century pendant icon of Saint George (KM 41820), a metal-detecting find from Kitee Peninsula. Photo: Ville Rohiola, Finnish Heritage Agency.

ing the application by asking participants about their views and experiences of the projects' processes and its outcomes.²⁸ This would indicate that we are indeed caring for our users also after the product is finished. Therefore, we hope to seek for further research funding to ensure follow-up and evaluation.

Figure 4: A Medieval iconographic ring with central motif depicting the Seat of Grace (KM 41822), a metal-detecting find from Eura Isotalo. Height of the bezel is 24,5 mm. Photo: Ville Rohiola, Finnish Heritage Agency.

INTERNATIONAL COLLABORATION AND COMPARABLE SCHEMES ELSEWHERE

A key goal for developing FindSampo – combining technical expertise with needs of different user stakeholder perspectives, and involving the FHA as part of the research team – is to make sure that the final resource is not only fit for purpose, but that it also becomes an integrated part of the Finnish digital cultural heritage landscape. Equally important is the project's connections to similar initiatives elsewhere in Eu-

rope. This opens up new possibilities for transnational study of the archaeological record.

In addition to the national finds databases outlined below, SuALT also participates in the huge European project ARIADNE-plus, which grows the existing ARIADNE portal (<http://portal.ariadne-infrastructure.eu>). ARIADNE is a research infrastructure, with a portal providing access to archaeological data from across Europe. Finland was not involved in the original ARIADNE project, so it is extremely important to be represented in ARIADNEplus as the initiative expands.

Projects similar to SuALT are found in European countries (or in the case of Flanders, federal regions) where metal-detecting is permitted, and where there has been opportunity to develop open finds databases. Notwithstanding the various, sometimes very strongly held, views concerning metal-detecting itself, these databases represent part of a pragmatic approach to ensuring that information from hobbyist activities is preserved for research purposes²⁹, with much research at doctoral level and beyond³⁰ already emerging from the oldest of the finds databases: the Portable Antiquities Scheme (PAS). PAS operates alongside English and Welsh legislation, primarily the Treasure Act 1996, which requires certain categories of archaeological find to be reported to the authorities. The main purpose of PAS is to encourage voluntary recording of all the material which is not legally required to be recorded, but nonetheless can enrich the archaeological record.³¹ Data recorded through PAS is added to their Finds Database (<https://finds.org.uk/database>), which in August 2019 had some '1,430,882 objects within 920,383 records' in its system.

In 2016, a new project began in the Netherlands, to respond to new legislative conditions brought about by the Dutch Heritage Act, permitting metal-detecting in the Netherlands under certain conditions.³² Portable Antiquities in the Netherlands (PAN – <https://www.portable-antiquities.nl/pan/#/public>), led by the Free University of Amsterdam, works to principles that are similar to PAS, also using a regional network of Finds Liaison Officers (FLOs) to work within the different regions to be an on-the-ground point of contact for detectorists and others. Like PAS, it also has an online finds database.

In the Flanders region of Belgium, there is the MEDEA finds database (<https://me-dea.weopendata.com/>). MEDEA, like PAN, is a response to changes in the law, with metal-detecting becoming legal also in 2016 – although many note the hobby was de facto tolerated for many years before then.³³ MEDEA is managed currently by the Free University of Brussels, which collaborated with digital heritage company PACKED to develop its software and UX research.

DIME (Digitale Metaldektorfund – <https://www.metaldektorfund.dk/>), aside from SuALT, is the youngest to date of these finds databases. Covering Denmark and spearheaded by Århus University, the database launched in September 2018. In only two months the database had already almost 800 registered users and over 7000 recorded objects.³⁴ Since detectorists record their finds into DIME by themselves, which will also be the case for FindSampo, DIME will probably be the closest related in terms of functionality to the Finnish database. DIME intersects with Danish legislation and policy, under which it is permitted to metal-detect in most circumstances 'except on or within two meters of protected

heritage monuments and sites'³⁵, and metal-detectorists are compensated for any finds declared treasure trove (*Danefæ*).

Not only can all these different projects share experience and best practices, but also by keeping in contact and visiting each other's projects and teams, we make sure that the data produced is compatible across schemes. As well as having all these projects represented on SuALT's advisory panel (in addition to relevant specialists from our near neighbour countries – Sweden and Estonia), researchers have spent time visiting the different related projects. At the time of writing, SuALT researchers have spent time at the British Museum and the University of York (**Eero Hyvönen** and **Jouni Tuominen**), the Free University of Amsterdam (Anna Wessman), and at Århus University and the National Museum of Denmark (**Ville Rohiola**). The University of Helsinki has hosted a researcher from Brussels Free University (**Pieterjan Deckers**) in 2018, and in Spring 2019 hosted University of Reading researcher **Eljas Oksanen**, who has experience of investigating PAS data, to evaluate the research potential of SuALT. **Suzie Thomas** spent time in the USA at the University of Oklahoma in 2018, not for finds database expertise but to learn from the university's award-winning state-wide public archaeology programme, and to draw upon their scholars' experiences of engaging with collectors and artefact hunters. In October 2019 Wessman will spend a month at Århus University.

THE BENEFITS OF FINDSAMPO AND SUALT

When the project ends, responsibility of the FindSampo platform will move to the FHA

who will ensure the sustainability of the database. As an outcome, this digitally recorded information is opened to the public in a new way that emphasizes the idea of shared cultural heritage.

The idea is to provide a sustainable digital data resource that comprises different user needs. One of the challenges for SuALT is to engage the public, especially the heterogeneous crowd of metal- detectorists to be active and continuous users of the service. Over time the platform should develop to suit the diverse, sometimes even contradictory needs of users. Although the FHA will have primary responsibility for the database, it is important that professional archaeologists also interact with the application.³⁶ According to a questionnaire survey made by the project there could be an interest among archaeologists in validating and interpreting finds.³⁷

For the FHA, FindSampo will offer an essential tool to manage information and processes dealing with archaeological finds made by public. To manage new information, FindSampo's interoperability with the FHA's existing databases is essential. It is important that the FHA's register of archaeological sites, for example, provides correlated and updated information to ensure the protection of ancient monuments and archaeological sites. FindSampo will also be an important source regarding administrative duties at cultural heritage sites or land-use planning work, such as zoning areas with cultural heritage importance. With the interoperability of the databases the updated information of the new finds and the evaluations of the protected archaeological sites will be available for administration, as well as for researchers and for the public.

From the perspective of the FHA's Archaeological Collections, it is vital that the

self-recorded finds data is compatible with the FHA's collections management. The FHA is currently initiating work to develop an ontology of archaeological objects. The collaborative work with the Finnish Terminology Center will form a concept-based vocabulary of archaeological object names that will be a part of the Finnish thesaurus and ontology service Finto (<https://finto.fi>). Use of the ontology is essential for the database to record find information accurately, but also to fulfil its purpose as a detailed search tool. At the same time, it enables the finds data to be more interoperable with other databases, including international databases.

On 15th of February 2019, the FHA launched a new web service called Ilppari for public to report archaeological finds. At this point, Ilppari is the FHA's 'prototype' to report finds and it works mainly as an administrative tool to receive information of public-discovered finds. With FindSampo's launch, the recording system will move to another level. It will take into account the advantages of community-contribution to accomplish different user needs, which means that FindSampo will provide new collaboration opportunities between the public and professional archaeologists. It will also function as a communication forum where expertise is shared among finders, authorities and researchers. The high-quality open data will support academic research. It is also important to notice that the SuALT database records information for finds that are not accessioned to Archaeological Collections, including finds that are not considered antiquities by the Antiquities Act. In this way FindSampo also conserves knowledge of 'modern' finds that can be valuable in the future.

Recently a change in archaeological material curation has shifted emphasis from material evidence and its curation to the manner of an approach that enables people to explore collections.³⁸ Recording archaeological information digitally is rapidly changing customs of curating archaeological material. Digital web collection management supports more fluently practices to capture archaeological data, store it and provide large datasets for analyses. Digital collection management also enables public-oriented platforms to collect catalogued data that is recorded by the public. It enhances management practices to store more information than before and on the long-term saves time and costs in administrative work.

The digital interfaces and database need continuous development to maintain the sustainability. One of the key challenges in our project is to sustain the reciprocal collaboration between the different user levels. To maintain its active usability, it is important that the database provides benefits to all user levels. By engaging with all the different user levels in the development process it is possible to achieve a coordinated platform for sharing knowledge of archaeological experience.

POSSIBLE THREATS AND CHALLENGES WITH A CITIZEN SCIENCE APPROACH

There has traditionally been a high level of trust in experts and authorities in Finland but studies have shown that expertise is expanding due, for example, to a rising level of education. It means that new actors are becoming involved in the field of science and thus also archaeology. Therefore, we need to start looking at alternative perspectives and

expand our own, perhaps restricted, views on expertise, and let citizens participate and evaluate issues that previously were the sole responsibilities of scientists.³⁹

In natural science the observations from ordinary people have been seen as trustworthy and reliable for a long time.⁴⁰ But, will this also be possible in archaeology, where the professionals have so far been the authorities leading all public involvement? During the interviews and stakeholder meetings, which are part of the user experience research, several professional archaeologists have raised concerns towards the reliability of the data that will be uploaded to the database by detectorists. Can this information be trusted? What if they (detectorists) begin trolling? Shouldn't professionals do this work, instead?

Some of these concerns are valid. Citizen scientists might not fully understand the archaeological context and they might produce unreliable data through non-deliberate, but still erroneous, find identifications. This is especially due to the metal-detecting community being heterogeneous, with a constant flow of newcomers who have no or limited knowledge of the ethics and rules of metal-detecting. Citizen scientists do make mistakes but they also learn fast. Learning, for example, object typology is a learnable task even though it is time-consuming. In addition, it is a skill that many detectorists already possess due to published object catalogues and handbooks.⁴¹ Nonetheless, we will need to provide the database with enough information and tutorials. These could include training videos on how to take measurements on-site, how to take proper photographs, areas where not to metal-detect, how to handle the objects and so on. We are also discussing within the project of applying different software solu-

tions into FindSampo, which could help identify finds, such as image recognition through artificial intelligence. Another way of providing information through the platform could be short but informative info boxes about finds. These could be 'object of the month' information boxes, which would provide information about the most common find categories made by detectorists. In time, this would grow into a large information bank that would function also as an educational tool for beginners to the hobby. All these tools would naturally also impact the quality of the data in a positive way. Another way to ensure the quality of the data in FindSampo is supporting the detectorists in their recording work through resources such as thesauruses, which would minimize the open answer possibilities within the application.⁴²

According to Freitag et al.⁴³ experience and training are the main tools by which volunteers can learn how to eliminate problems of credibility. From a citizen scientist perspective learning through experience might actually be the key motivator to take part in a project.⁴⁴ In Project Runeberg, which is a citizen science project digitizing newspaper materials in Finland, the public has not only been involved in the digitization process, but they have also been trusted and thus able to correct mistakes directly in the database. This is an excellent example of a citizen science project where those who are voluntarily participating are treated as equal partners. Moreover, the data has been tested and proven to be reliable.⁴⁵

A harsh reality today is that the FHA, like most heritage authorities across the world, will probably never have the financial resources to hire enough trained professionals, or even students for that matter, to do all the finds validation in FindSampo. This is

a challenge also in other sciences.⁴⁶ Hence, we should appreciate the high number of volunteers who are interested and willing to participate in this work without payment.

Another important question when discussing citizen participation relates to rewarding the public for their input. How are we able to motivate people to use the database but also continue using it once the novelty is gone? Would a game-like citizen science approach work for FindSampo? This could for example give the most active users credits on the front page of the database or award the public with stars according to how many correct object validations they have made online. According to our UX research detectorists often hope for more feedback about their finds from the authorities.⁴⁷ Feedback and interaction also increases detectorist motivation to collaborate with professionals⁴⁸, which would work as a 'carrot', but it would also demand input from owners (the FHA). A justified question is then that of time and resources. Nonetheless, one motivation for metal-detecting is obtaining status by exhibiting expertise in validating objects on different metal-detectorist forums. Engagement with FindSampo can be rewarded also by providing the users with a personalized view to the application, enriched with data from the national authorities as well as the fellow detectorists for community building. Therefore, we should ask ourselves how much the metal-detecting community will actually gain from joining FindSampo and taking it into active use. If they feel that they do not gain anything new from this, then it might not be a tempting option and there is a risk that they do not record their finds data at all.⁴⁹

The core questions with citizen science are those of trust and credibility but also those about ownership. Can we ex-

pand expertise also to amateurs? Is the past 'the property of a cultured elite, a property valorised and defined exclusively by professionals'?⁵⁰ This was the situation before entered a moment in time when the power relations between citizens and professionals have shifted towards the grassroots level. Cultural heritage is no longer the domain of experts only.

CONCLUSIONS

Metal-detecting in Finland is in transition. The number of active metal-detectorists is growing and so are the number of finds. Compared to other European countries with a long-standing history of metal-detecting, Finland is now familiarizing itself with the new participants in the cultural heritage field. At the moment metal-detecting is showing its potential in broadening and enlarging our archaeological knowledge with new material and information. By understanding metal-detecting as a form of citizen science, professional archaeologists will find a new way to collaborate with the public in a reciprocal manner.

Since detectorists will record their finds into FindSampo by themselves, this is a collaborative citizen science initiative where members of the public are producing new data side by side with professionals. This means that instead of looking at the public as simply volunteers we are trying to interact and truly learn from one another. Looking beyond the current project it is to be hoped that this citizen science-based model for enriching our knowledge of the past can continue, and add value to Finland's archaeological record for all.

Hobbyist metal-detecting is here to stay, regardless of the often polarized debates

surrounding it. Instead of focusing on the emotive arguments, we should set our focus on the scientific value of objects found by the public. However, first these objects need to become accessible, which is one of the SuALT projects goals. This can be done by digitizing archaeological collections in addition to linking this data to other sources in Finland and beyond.

ACKNOWLEDGMENTS

This article is an output of SuALT — The Finnish Archaeological Finds Recording Linked Open Database (Fi: *Suomen arkeologisten löytöjen linkitetty avoin tietokanta*), which is funded by the Academy of Finland, decision numbers 310854, 310859, and 310860. SuALT is a collaborative consortium project between the University of Helsinki, Aalto University and the Finnish Heritage Agency.

Anna Wessman
anna.wessman@helsinki.fi

Suzie Thomas
suzie.e.thomas@helsinki.fi

Department of Cultures,
P.O. Box 59, 00014 University of Helsinki

Ville Rohiola
ville.rohiola@museovirasto.fi

Museovirasto, Library, Archives and Archaeological Collections,
P.O. Box 913, 00101 Helsinki

NOTES

- 1 Ehrnsten 2015: 52; Rohiola 2014: 25.
- 2 National Board of Antiquities 2016: 8.
- 3 Hakamäki 2018; Wessman 2015.
- 4 Moilanen 2015; Siltainsuu & Wessman 2014.
- 5 Knuutinen 2017: 6–7.
- 6 Kirkinen 2019: 77, 79.
- 7 Dobat 2013; Parland-von Essen & Nyberg 2014: 54.
- 8 Thomas et al. forthcoming.
- 9 Thomas et al. forthcoming.
- 10 Wessman et al. 2019.
- 11 Cambridge Online Dictionary 2019.
- 12 Bonney et al. 2009.
- 13 Ponciano & Brasileiro 2014.
- 14 The European Citizen Science Association 2015.
- 15 E.g. Tiira.fi; BirdLife Suomi; Laji.fi; see also Välliverronen 2016: 188.
- 16 Karttunen 2011.
- 17 READ 2019.
- 18 Sahlman 2015: 7.
- 19 Devisch & Veestraeten 2013: 67–68.
- 20 E.g. Banks et al. 2017: 4.
- 21 For the determination see Stebbins 2007; and see Ferguson 2013 for the concept's application to metal-detecting.
- 22 Wessman forthcoming, Stebbins 2007: 5–12.
- 23 E.g. Immonen & Kinnunen 2018; Maaranen 2016; Thomas 2012; Wessman et al. 2016; Wessman forthcoming.
- 24 Barnes 2018.
- 25 Välliverronen 2016: 13, 156, 183.
- 26 Bonacchi et al. 2015.
- 27 Adoptoi monumentti 2019.
- 28 See Bossen et al. 2012.
- 29 See Bland 2005.
- 30 E.g. Daubney 2016; Robbins 2012.
- 31 See also Thomas 2014 for a longer overview.
- 32 Vos et al. 2018: 14.
- 33 Deckers et al. 2016.
- 34 Dobat et al. 2018: 4.
- 35 Dobat 2016: 51.
- 36 Thomas et al. forthcoming.

- 37 Wessman et al. 2019.
- 38 Merriman & Swain 2017: 81.
- 39 Rask 2008: 14–20.
- 40 Freitag et al. 2016.
- 41 E.g. Kivikoski 1973; Oravisjärvi 2016; see also Ehrnsten 2015.
- 42 Wessman et al. 2019.
- 43 Freitag et al. 2016.
- 44 Välliverronen 2016: 190.
- 45 Parland-von Essen 2014: 61.
- 46 Cohn 2008: 193.
- 47 Wessman et al. 2019.
- 48 Ehrnsten 2015: 52.
- 49 Thomas et al. forthcoming.
- 50 Soininen 2018: 57.

BIBLIOGRAPHY

- Adoptoi monumentti 2019. Adoptoi monumentti, <https://adoptoimonumentti.fi/> (read 8.2.2019)
- Antiquities Act. 295/1963. Accessed February 15, 2019 (in Finnish only). <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/1963/19630295>.
- Banks, Iain, Koskinen-Koivisto, Eerika & Seitsonen, Oula 2017. Public engagements with Lapland's Dark Heritage: Community archaeology in Finnish Lapland. *Journal of Community Archaeology & Heritage*, 1–10. <https://doi.org/10.1080/20518196.2017.1383672>.
- Barnes, Jodi 2018. Public archaeology is citizen science in Arkansas. *Journal of Community Archaeology & Heritage*, 5(1), 4–16. <https://doi.org/10.1080/20518196.2017.1308296>.
- BirdLife Suomi 2019. <https://www.birdlife.fi/tapahtumat/pihabongaus/osallistuminen/> (read 23.1.2019).
- Bland, Roger 2005. A pragmatic approach to the problem of portable antiquities: the experience of England and Wales. *Antiquity* 79(304), 440–447.
- Bonacchi, Chiara, Pett, Daniel, Andrew Bevan, Andrew & Keinan-Schoonbaert, Adi 2015. Experiments in Crowd-funding Community Archaeology. *Journal of Community Archaeology & Heritage*, 2(3), 184–198.

- Bonney, Rick, Cooper, Caren, Dickinson, Janis, Kelling, Steve, Phillips, Tiina, Rosenberg, Kenneth & Shirk, Jennifer 2009. Citizen Science: A Developing Tool for Expanding Science Knowledge and Scientific Literacy. *BioScience* 59(11), 977–984.
- Bossen, Claus, Dindler, Christian & Sejer Iversen, Ole 2012: Impediments to User Gains: Experiences from a Critical Participatory Design Project. Kim Halskov, Heike Winschiers-Theophilus, Yanki Lee, Jesper Simonsen, Keld Bødker (eds.), *Proceedings of the 12th Participatory Design Conference: Research Papers*, Vol. 1, 31–40. Roskilde, Denmark. Available online: <https://dl.acm.org/citation.cfm?id=2347635> (read 1.2.2019).
- Cambridge online dictionary, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/citizen-science>, (read 21.1.2019).
- Cohn, Jeffrey 2008. Citizen Science: Can Volunteers Do Real Research? *BioScience* 58(3), 192–197, <https://doi.org/10.1641/B580303>.
- Daubney, Adam. 2016. *Portable Antiquities, Palimpsests, and Persistent Places: A Multi-period Approach to Portable Antiquities Scheme Data in Lincolnshire*. Leiden.
- Deckers, Pieterjan, Bleumers, Lizzy, Ruelens, Sanne, Lemmens, Bert, Vanderperren, Nastasia, Marchal, Clémence, Pierson, Jo & Tys, Dries 2016. MEDEA: Crowd-Sourcing the Recording of Metal-Detected Artefacts in Flanders (Belgium). *Open Archaeology* 2(1), 264–277.
- Dobat, Andres 2013. Between Rescue and Research: An Evaluation after 30 Years of Liberal Metal Detecting in Archaeological Research and Heritage Practice in Denmark. *European Journal of Archaeology* 16(4), 704–725. <https://doi.org/10.1179/1461957113Y.00000000041>.
- Dobat, Andres. 2016. Metal Detecting in Denmark: Advantages and Disadvantages of the Liberal Model. Jes Martens and Mads Ravn (eds.), *Pløvejord som kontekst: Nye utfordringer for forskning, forvaltning og formidling Artikkel-samling*, Portal forlag og Kulturhistorisk museum, Arkeologisk seksjon. Oslo, 51–68.
- Dobat, Andres, Christiansen, Torben, Henriksen, Mogens, Jensen, Peter, Laursen, Stine, Jessen, Mads, Ruhe, Rikke, Arntsen, Freddy & Holst, Mads 2018. DIME – Digitale Metaldetektorfund. Den Danske Registreringsportal for Detektorfund. *Arkeologisk Forum* 39, 3–13.
- Devisch, Oswald & Veestraeten, Daniel 2013. From Sharing to Experimenting: How Mobile Technologies Are Helping Ordinary Citizens Regain Their Positions as Scientists, *Journal of Urban Technology* 20:2, 63–76. <https://doi.org/10.1080/10630732.2013.769313>.
- Ehrnsten, Frida 2015. Hukkuuko Museovirasto kolikkoihin? Yleiskatsaus metallinilmaisintöytöihin 2013–2015. SKAS 1–2/2015, 45–54.
- Ferguson, Natasha 2013. Biting the bullet: the role of hobbyist metal detecting within battlefield archaeology, *Internet Archaeology* 33. <https://doi.org/10.11141/ia.33.3>.
- Freitag, Amy, Meyer, Ryan & Whiteman, Liz 2016. Strategies Employed by Citizen Science Programs to Increase the Credibility of Their Data. *Citizen Science: Theory and Practice*, 1(1), 1–11. <http://dx.doi.org/10.5334/cstp.91>.
- Hakamäki, Ville 2018. Seeing behind stray finds. Understanding the Late Iron Age settlement of Northern Ostrobothnia and Kainuu, Finland. University of Oulu, Oulu. Available online: <http://urn.fi/urn:isbn:9789526220949>.
- Immonen, Visa & Kinnunen, Joonas 2018. ‘Quidditching’ and the Emergence of New Heritage Identities – Amateur Metal Detecting in Finland. *Public Archaeology* 15(4), 1–23.
- Karttunen, Sarianna 2011. Kansalliskirjaston kokoelmia digitoidaan kaikille avoimella tietokonepelillä. Yle Kulttuuri, 15. 2. 2011. <https://yle.fi/uutiset/3-5080810> (read 29.1.2019).
- Kirkinen, Tuija 2019. *Between Skins. Animal Skins in the Iron Age and Historical Burials in Eastern Fennoscandia*. Academic Dissertation, Archaeology Department of Cultures, University of Helsinki.
- Kivikoski, Ella 1973. *Die Eisenzeit Finnlands. Bildwerk und Text*. Finnische Altertumsgesellschaft. Helsinki.
- Knuutinen, Tarja 2017. 284 syytä nostaa kissa pöydälle. Raaseporin Slottsmalmenin tapaus, metallinilmaisinharrastajat ja arkeologinen tutkimus. SKAS 1/2017, 3–14.
- Maaranen, Päivi 2016. Metal Detecting and Archaeology in Finland: An Overview of the Hobby and its Consequences. *ISKOS* 21, 273–284.
- Merriman, Nick & Swain, Hedley 2017. Archaeological Archives: Serving the Public Interest? Robin Skeates (ed.), *Museums and Archaeology*. Routledge, 77–92.

- Moilanen, Ulla 2015. Piipparoiijat koulun penkille? Yksi kokemus metallinetsijöiden kurssittamisesta. *Muinaistutkija* 2/2015, 2–7.
- National Board of Antiquities 2016: Antiquities, ancient monuments and metal detectors: an enthusiast's guide. The National Board of Antiquities' guidelines and instructions 13. <https://www.museovirasto.fi/uploads/Meista/Julkaisut/antiquities-and-metal-guide-2017.pdf>
- Oravisjärvi, Jani 2016. *Opas Suomen rahalöytöihin*. Turun museokeskuksen julkaisuja 77. Turku.
- Parland-von Essen, Jessica & Nyberg, Kenneth 2014. Historieforskning i den digitaliserade världen. Jessica Parland-von Essen & Kenneth Nyberg (eds.) *Historia i en digital värld*. Digihist.se, version 1.0.1., maj 2014. Available online: <http://digihist.se/> (read 31.1.2019).
- Parland-von Essen, Jessica 2014. Digitalisering av källor. Jessica Parland-von Essen & Kenneth Nyberg (eds.) *Historia i en digital värld*. Digihist.se, version 1.0.1., maj 2014. Available online: <http://digihist.se/> (read 31.1.2019).
- Ponciano, Leandro & Brasileiro, Francisco 2014. Finding Volunteers' Engagement Profiles in Human Computation for Citizen Science Projects. *Human Computation* 1(2), 247–266. <http://dx.doi.org/10.15346/hc.v1i2.12>.
- Rask, Mikko 2008. Expansion of Expertise in the Governance of Science and Technology. *National Consumer Research Centre* 4, Helsinki. <http://lib.tkk.fi/Diss/2008/isbn9789512294947/isbn9789512294947.pdf> (read 20.2.2019).
- READ (Recognition and Enrichment of Archival Documents) project 2019. <https://www.arkisto.fi/en/the-national-archives-2/projects-2/READ-4> (read 29.1.2019).
- Robbins, Katherine. 2012 *From past to present: understanding the impact of sampling bias on data recorded by the Portable Antiquities Scheme*. PhD diss., University of Southampton. <https://eprints.soton.ac.uk/360475/> (read 26.2.2019).
- Rohiola, Ville 2014. Metallinilmaisinslöydöt ja -harrastajat. Katsaus Kansallismuseon kokoomien metallinilmaisinslöytöihin vv. 2011–2014. *SKAS* 2/2014, 17–25.
- Sahlman Enni 2015. *Kansalaistiede meni nettiin. Tapaustutkimus verkkosivuista Citizen Science Center, SciStarter ja Zooniverse*. Pro gradu tutkielma, valtiotieteellinen tiedekunta, Helsingin yliopisto. Available online: <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/157858> (read 29.1.2019).
- Siltainsuu, J. & Wessman, A. 2014. Yhteista-pahtumia ja esineiden tunnistusta: Espoon kaupunginmuseon metallinilmaisinyhteistyö vuonna 2014. *Muinaistutkija* 3/2014, 34–40.
- Stebbins, Robert 2007. *Serious Leisure: A Perspective for Our Time*. Transactions Publishers, New Brunswick.
- Soininen, Tuija 2018. Adopt a Monument – conserving the cultural environment for the people, with the people. Anna-Maija Halme, Tapani Mustonen, Jussi-Pekka Taavitsainen, Suzie Thomas & Astrid Weij (eds.), *Heritage is ours. Citizens participating in decision making*. Publication based on the Forum of the European Heritage Congress in Turku, Finland, 11–15 May 2017. *Europa Nostra Finland*, 56–61.
- Suomen lajitietokeskus, <https://laji.fi/> (read 28.1.2019).
- The European Citizen Science Association 2015. Ten Principles of Citizen Science, https://ecsa.citizen-science.net/sites/default/files/ecsa_ten_principles_of_citizen_science.pdf (read 28.1.2019).
- The Project Runeberg 2019. <http://runeberg.org/> (read 29.1.2019).
- Thomas, Suzie, Wessman, Anna, Ikkala, Esko, Tuominen, Jouni, Koho, Mikko, Hyvönen, Eero & Rohiola, Ville forthcoming. (Co-)Creating a Sustainable Platform for Finland's Archaeological Chance Finds: The Story of SuALT. Ethan Watrall & Lynn Goldstein (eds.), *Digital Heritage and Archaeology in Practice*. University Press of Florida.
- Thomas, Suzie 2012. Searching for Answers: A Survey of Metal-Detector Users in the UK. *International Journal of Heritage Studies* 18(1), 49–64.
- Thomas, Suzie 2014. The Portable Antiquities Scheme in England and Wales. *SKAS* 1/2014, 25–36.
- Tiira 2019. <https://www.tiira.fi/> (read on 23.1.2019).
- Vos, Daniella, Stijn Heeren, Niek van Ruler, Kiki Smallenbroek, & Lassche, Ronnie 2018. PAN (Portable Antiquities of the Netherlands): Harnessing Geospatial Technology for the Enrichment of Archaeological Data. *GI_Forum* 2018, 6, 13–20.

Väliaverronen, Esa 2016. *Julkinen tiede*. Vastapaino. Tampere.

Wessman, Anna 2015. Women along the River banks. New Iron Age Finds from Espoo. In J. Harjula, M. Helamaa, J. Haarala, & V. Immonen (Eds.), *Mankby – A deserted medieval village on the coast of the southern Finland*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae XXII, The Society for Medieval Archaeology in Finland. 17–29.

Wessman, Anna forthcoming. Searching for the past – Metal-detecting and its impact on cultural heritage in Finland. Mike Bintley, John Hines, Andrew Richardson, Andy Seaman & Ellen Swift (eds.), *Neue Studien Zur Sachsenforschung*. 68. Internationales Sachsensymposium 'Lands and Seas: Post-Roman transitions and relations across

the Channel, North Sea and Baltic worlds', Canterbury. Stuttgart.

Wessman, Anna, Koivisto, Leena & Thomas, Suzie 2016. Metal detecting in Finland – An ongoing debate. *Open Archaeology* 2(1), 85–96.

Wessman, Anna, Thomas, Suzie, Rohiola, Ville, Koho, Mikko, Ikkala, Esko, Tuominen, Jouni, Hyvönen, Eero, Kuitunen, Jutta, Parviainen, Helinä & Niukkanen, Marianna 2019. Citizen Science in Archaeology: Developing a Collaborative Web Service for Archaeological Finds in Finland. John H Jameson & Sergiu Musteață (eds.), *Transforming Heritage Practice in the 21st Century: Contributions from Community Archaeology*. Springer, 337–352.

MUISTOJA RAJAN TUOLTA PUOLEN

HAUTAPAIKAT JA PAIKALLISTEN KALMISTOJEN VERKOSTO KIVENNAVALLA HISTORIAALLISELLA AJALLA

ABSTRACT

From Beyond the Border and the Beyond. Burial Grounds and the Network of Local Cemeteries in the Former Parish of Kivennapa on the Karelian Isthmus

There are numerous observations of cemeteries and burial grounds from historic times from the former parish of Kivennapa in the south-eastern part of the Karelian Isthmus. The information, however, is fragmentary, and the sites have archaeologically not been excavated at all. This article compiles for the first time information on these sites. There is random information on cemeteries from 1729 onwards in the parish records of deaths and burials. Along with written documents, information has been gathered from toponyms, local legends and stories, historical maps and archaeological reports. Although most of the dead were buried in the churchyard of the parish in the 18th century, there were also several local cemeteries in Kivennapa until the middle of the 1700s. At the time, burials were carried out in at least four cemeteries that had been officially approved by the church. In retrospect, the network of cemeteries was more close-knit in the 17th century, being used by a larger proportion of the population than in the following century. In addition to the cemeteries, there were also small chapels in the area, at least until the end of the 17th century. The large number of local cemeteries is due to the extensive area of the parish and its sparsely located villages. The burial sites are on small sandy hillocks near the villages and in the vicinity of roads. Some of the sites were archaeologically surveyed in the years 2011–2013. This study provides additional information on burial sites that were used by units of settlement smaller than local congregations or parishes and of which extremely little is known. The observations from the research area can be generalised more broadly to concern Eastern Finland and the inland regions of Finland.

Keywords: Kivennapa, Karelian Isthmus, cemeteries, churchyards, burial grounds, burial customs
Hakusanat: Kivennapa, Karjalankannas, hautausmaat, hautapaikat, hautaustavat, kalmistot, kirkko-
maat

JOHDANTO: JOUKKOHAUTA
TERIJOEN KUOKKALASTA

Muinaistieteellinen toimikunta sai jatko-
sodan asemavaiheen aikana tammikuus-

sa 1944 ilmoituksen Karjalankannakselta
Terijoen Kuokkalan kylästä esiin tulleesta
hautalöydöstä. Kapteeni **I. Lehmusvaaran**
19. tammikuuta 1944 päiväämässä kirjees-
sä kerrottiin, että noin kahden kilometrin

etäisyydellä Kuokkalan rautatieasemalta sijaitsevasta löytöpaikasta oli ilmoitukseen mennessä kaivettu esiin peräti 150 vainajan jäännökset.¹ Suomenlahden rannalla Kuokkalan–Rajajoen maantien eteläpuolella sijaitsevalla löytöpaikalla olivat luurangot ilmoittajan mukaan maassa sikin sokin, ainakin viidessä eri kerroksessa, päällimmäiset noin metrin syvyydessä maanpinnasta. Esi- neitä ei vainajille ollut laitettu mukaan, vaan ainoa ilmoitettu löytö oli yhden vainajan päästä löytyneen mahdollisen huopamyssyn jäännökset.

Koska asiasta oli tehty ilmoitus nimen- omaan Muinaistieteelliselle toimikunnalle, Museoviraston edeltäjälle, täytyi löytäjil- lä olla tuossa vaiheessa paikan luonteesta jo jonkinlainen käsitys. Minään nuorena hautapaikkana ei kohdetta tuolloin siis ai- nakaan pidetty. Vaikka syitä kaivamiselle ei mainittu, lienee havainto tehty kenttävarus- tuksia paikalle rakennettaessa: Kuokkalan kylä sijaitsi asemasotavaiheessa heti pääase- man takana. Muinaistieteellisen toimikun- nan mahdollisista toimenpiteistä kyseisellä sotatoimialueella ei vuoden 1944 aikana ole löytynyt tietoja. Tilanteeseen ja ajan- kohtaan nähden on todennäköisintä, että kohteen tarkastus jäi kokonaan tekemättä. Mikään tunnettu hautapaikka ei Kuokkalan tapauksessa ollut kyseessä, sillä ensimmäiset viralliset hautausmaat Kivennavan kuntaan 1920-luvulle asti kuuluneen Terijoen alueel- le perustettiin vasta 1880-luvulla.² Keitä Kuokkalaan siis haudattiin ja milloin?

KIRKKO, HAUTAAMINEN JA HAUTAUSTAVAT

Vainajien hautaamista on historiallisena aikana säädelty hyvin yksityiskohtaisesti. Esimerkiksi keskiajalla Suomessakin noude-

tussa kanonisessa laissa oli säädöksiä kaikis- ta kirkollisista toimituksista, myös hautaa- misesta.³ Historiallisesta taustasta johtuen myös maakunta- ja maanlaeilla oli Ruotsissa vahva asema: määräyksiä ja säännöksiä hau- tauksista oli näiden lakien kirkkokaarissa, joita noudatettiin Suomessa aina 1570-lu- vulle, osin jopa 1730-luvulle asti.⁴ Hiippa- kuntakohtaisissa käsikirjoissa saattoi lisäksi olla tarkentavia määräyksiä ja ohjeita erinäi- sistä toimituksista.

Peruseriaatteena oli, että kristityn vainajan osaksi tuli kristillinen hautaus siunattuun maahan. On pidetty itsestään selvänä, että hautaaminen tärkeänä kirkol- lisena toimituksena oli jo keskiajalla keski- tetty joko kirkkoon tai kirkon yhteydessä sijaitsevalle kirkkomaalle.⁵ Tämän ajatte- lutavan mukaan erillisten, kirkkomaan ul- kopuolisten hautapaikkojen käytöstä olisi luovuttu kristinuskon omaksumisen myötä kokonaan.⁶

Uskonpuhdistuksen myötä 1500-luvul- la kirkonmenoista ryhdyttiin poistamaan katolisia toimituksia tai niiden sisällölle pyrittiin antamaan uusi luterilainen tul- kinta. Osasta hautaamiseen liittyneistä vanhoista katolisista rituaaleista luovuttiin kokonaan: esimerkiksi kirkkomaiden ja yk- sittäisten hautojen vihkiminen kiellettiin. Reformaation vaikutukset näkyivät Suo- men kirkollisessa elämässä kuitenkin hi- taasti. Keskeisimpänä hautaustapoja ohjaa- vana valtakunnallisena sääntökoelmana on pidetty vuoden 1571 kirkkojärjestystä, jossa esiintyy mainintoja kirkkojen ja kirk- komaiden lisäksi myös muista, tarkemmin määrittelemättömistä kristittyjen hautaami- seen käytetyistä paikoista. Mitä nämä ”*an- nor rum, ther Christet folk plägar begraffas*” olivat, ei kirkkojärjestyksestä kuitenkaan käy suoraan ilmi.⁷ Sanamuodosta tulee kui- tenkin esille se asia, että kirkosta ja kirk-

komaasta erillisiä kirkollisen hyväksynnän saaneita hautapaikkoja oli olemassa.

Hautauskäytännöt olivat ilmeisen vaikiintumattomia ja ne saattoivat vaihdella alueittain. Koko valtakunnan alueelle yhtenäiset kirkolliset ohjeet saatiin vuoden 1686 kirkkolain ja sen kaksi vuotta myöhemmin ilmestyneen suomennoksen myötä. Kyseisessä laissa annettiin yksityiskohtaisia määräyksiä sekä kirkollisista toimituksista että hautapaikkojen sijainnista. Lain mukaan kristillinen hautaus tuli suorittaa viimeistään kuuden kuukauden kuluttua henkilön kuolemasta. Hautaukset tuli tehdä joko kirkon sisälle tai kirkkoaitaan eli kirkkomaalle.⁸ Muita kristillisiä hautapaikkoja ei kirkkolain hautaamista käsittelevässä luvussa mainita. Tämän perusteella kirkkomaan ulkopuolisiin paikkoihin ei ainakaan kunniallisia vainajia periaatteessa siis saanut 1600-luvun lopulla haudata.

KIVENNAVAN SEURAKUNTAHISTORIASTA 1700-LUVUN ALKUUN

Kivennapa on entinen Suomen kunta Karjalankannaksella Neuvostoliitolle vuonna 1944 luovutetulla alueella. Pitäjä sijaitsi Kannaksen kaakkoisimmassa kulmassa yhdessä siitä erotetun Terijoen kunnan kanssa. Kivennavan seurakunnan tarkkaa perustamisvuotta ei tiedetä, mutta nimeltä se ja tämän länsipuolella sijaitseva Uusikirkko mainitaan ensimmäisen kerran vuonna 1445.⁹ Nämä oli erotettu Kannaksen vanhimmasta Viipurin itäpuolisesta seurakunnasta, Muolaasta eli Pyhärististä eli Pyhän Ristin seurakunnasta, joka puolestaan mainitaan ensimmäisen kerran kirkollisessa yhteydessä nimellä Äyräpää (*parrochia Aegrepae*) vuonna 1348.¹⁰ Kihlakuntana ja pogostana Äyräpää esiintyi jo neljännesvuosisata aiemmin

Pähkinäsaaren rauhansopimuksessa vuonna 1323.

Vielä vuonna 1495 alue mainitaan Kivennapana, mutta tilikirjojen alkaessa vuodesta 1539 on pitäjää kutsuttu yksinomaan Hanttulaksi.¹¹ Nimen vaihtumisen on arveltu johtuneen kirkon siirtymisestä Kivennavan kylästä Vuotjärven rannalla sijaitsevaan Hanttulaan. Yleisen näkemyksen mukaan venäläiset olisivat 1400-luvun lopulla tai 1500-luvun alussa rajapitäjiin suuntautuneen hävitysretken tuoksinassa polttaneet myös pitäjän silloisen, Kivennavan kylässä sijainneen kirkon.¹² Kirkko olisi kuitenkin palautunut takaisin Kivennavan kylään vielä 1500-luvun kuluessa, sillä pitäjää ryhdytään jälleen kutsumaan Kivennavaksi. Vuonna 1561 pitäjästä käytetään asiakirjoissa sekä Hanttula että Kivennapa -nimiä – ensin mainittua yksinään nyt viimeistä kertaa.¹³ Nimenmuutos on jälleen selitetty kirkollisen keskuksen vaihtumisena: vuoden 1560 tietämällä kirkko olisi Hanttulan kirkon tuhoutumisesta johtuen siirtynyt takaisin Kivennavan kylään.¹⁴

Kivennavan varhaisimman kirkon tarkka sijainti ei ole tiedossa. Sen on päätelty ennen Hanttulaa sijainneen Kivennavan kylänseudulla, mahdollisesti kylän itäreunalla kohoavalla hiekkaisella Linnamäellä, jonka lähellä pappilankin tiedetään myöhemmin sijainneen.¹⁵ Vanhana kirkon paikkana on pidetty myös Mansikkamäkeä, joka on sijainnut Linnamäen läheisyydessä; mitään raunioita tai muitakaan kirkosta kertovia jäännöksiä ei kyseiseltä paikalta koskaan kuitenkaan ole tavattu.¹⁶ Selvää on, että ainakin 1640-luvulla kirkko on sijainnut Kivennavan Hanska(n)suonmäellä eli Kirkonmäellä, jonne myös pitäjän myöhemmät kirkot, jatkosodan aikana Linnamäelle rakennettua niin sanottua Pajarin kirkkoa lukuun ottamatta, rakennettiin.¹⁷ Vuonna 1643 Viipurin läänin

maanmittari Erik Aspegrenin laatimassa Kivennavan kylän geometrisessä kartassa kirkko on merkitty tälle kylän alueella olevalle korkealle mäelle kahdeksankulmaisen muurin sisään, jonka ulkopuolella on erillinen kellotapuli.¹⁸ (Kuva 1.)

Seurakuntakirkon lisäksi Kivennaval- la on ollut pieniä kappeleita, joista voidaan maininta etenkin Pihlaisten kylässä sijainnut kirkollinen rakennus.¹⁹ Kyseinen kappeli esiintyy 1600-luvun ja 1700-luvun pienimittakaavaisissa kartoissa, mutta muutoin paikkaa käsittelevät yksityiskohdat ovat varsin hämärän peitossa. Pihlaisissa on ollut myös historiallisen ajan kalmisto, jota tässä artikkelissa käsitellään yksityiskohtaisesti.

KOhteiden ARKISTOSELVITYS JA ARKEOLOGINEN INVENTOINTI

Kivennavan pitäjä käsitti pinta-alaltaan varsin huomattavan, yhteensä noin 730 km² kokoisen alueen, siitä 1920-luvun alussa erotettu Terijoen kunta mukaan lukien.²⁰ Laajan pitäjän alueelta on talletettu kirkollisten muistojen lisäksi monen kylän alueelta tietoja erilaisista ruumiskalmistoista tai luulöytöpaikoista. Osa kohteista tulee ilmi kirkollisista luetteloista tai muista virallisista lähteistä, osa heijastuu ainoastaan paikannimistön tai kansanperinteen kautta. Eri aikoina esiin tulleet ihmisluut, kuten Kuokkalasta 1944 tehty hautalöytö, kertovat raportoituina tai muutoin muistiin merkittyinä puolestaan näiden hautapaikkojen konkreettisen puolen.

Niin artikkelin alussa mainitun Kuokkan kuin monen muunkin tässä käsiteltävän kivennapalaisen hautapaikan käyttöhistoriaa ja luonnetta on pyritty selvittämään osana laajempaa ja monivuotista, allekirjoittaneen vuonna 2011 aloittamaa Karja-

Kuva 1. Ote Erik Aspegrenin vuonna 1643 laatimasta Kivennavan kirkonseutua esittävästä vanhemmasta geometrisestä kartasta eli ns. maakirjakartasta (KA: MHA G 1 57–58). Kirkkorakennus sijaitsee hiekkaharjulla (sandåhs) kahdella portilla varustetun kahdeksankulmaisen muurin sisällä. Erillinen kellotapuli on sijoitettu kirkkomaan ulkopuolelle.

lankannaksen rautakauden lopun ja historiallisen ajan kalmistoja sekä kadonneita kirkonpaikkoja tarkastelevaa tutkimushanketta.²¹ Tarkasteltavien kohteiden aikarajauksena nykypäivää kohden tultaessa on pidetty 1700-lukua: tätä nuoremmista kirkkorakennuksista ja hautausmaista on jo käytettävissä kattavasti kirjallisia tietoja ja muuta yksityiskohtaista materiaalia, josta syystä tällaiset kohteet pääsääntöisesti rajattiin tutkimuksen ulkopuolelle. Hankkeen yhtenä keskeisenä tarkoituksena on ollut potentiaalisia kohteita käsittelevien tietojen järjestelmällinen kerääminen eri tieteenaloja edustavista arkistolähteistä. Tutkimuksessa on hyödynnetty muun muassa paikannimistöä, perimätietoa, historiallisia karttoja ja muita asiakirjalähteitä sekä aiempaa tutkimuskirjallisuutta ja -raportteja. Aineiston kokoaamisessa on hyödynnetty myös esimerkiksi sanomalehtiartikkeleita ja haastattelutietoja.

Vastaavaa menetelmää on sovellettu aiemmin muun muassa sisämaan hautapaikkainventoinneissa.²² Ominaispiirteenä luovutetun Karjalan pitäjistä mainittakoon monet julkaistut paikallishistoriat, muistojulkaisut sekä kyläkirjat ja -historiikit, joista on löydettävissä runsaasti aihepiiriin liittyvää suoraa tai välillistä informaatiota.

Tiedot tässä käsiteltävistä Kivennavan hautapaikoista perustuvat siis useista eri lähteistä kerättyihin aineistoihin. Kohteisiin liittyvien paikallis- ja uskomustarinoiden ohella myös paikannimet ovat kantaneet historiaa mukanaan. Kaikkia näitä tietoja on koottu Kotimaisten kielten keskuksen nimiarkistosta (NA), Museoviraston arkiston kansatieteellisestä aineistosta (MV: K) sekä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran perinteen ja nykykulttuurin kokoelmasta (SKS KRA, aik. Kansanrunousarkisto). Yksittäisiin kohteisiin liittyviä tietoja on löytynyt lisäksi 1600-luvun tuomiokirjoista, historiallisista kartoista sekä jonkin verran myös aikaisemmasta kotiseutu- ja tutkimuskirjallisuudesta. Kivennavan seurakunnan historiakirjoista löytyy myös luotettavia, joskin ajallisesti varsin myöhäisiä, tietoja pitäjän alueella sijainneista hautapaikoista. Vuodesta 1729 säilyneistä kuolleiden ja haudattujen luetteloista²³ on ollut mahdollista saada tietoja monista 1700-luvulla käytetyistä kirkkomaan ulkopuolisista hautapaikoista. Ensimmäistä kertaa Kivennavan seurakunnan kuolleiden ja haudattujen luetteloissa mainittuihin kirkkomaan ulkopuolisiin hautapaikkoihin kiinnitti huomiota nimimerkki **H. M.** Karjalan aamu -lehteen vuonna 1953 kirjoittamassaan artikkelissa *Kivennapalaisista kyläkuntakalmistoista 1700-luvulla*. Tietoja kohteista kirjoittaja oli koonnut vuosien 1729–1764 väliseltä ajanjaksolta Kauksamosta, Kuokkalasta, Pihlaisista, Vammelsuusta sekä Haa(pa)lasta.²⁴

Arkeologisia havaintoja Kivennavalla sijainneista hautakohteista on varsin niukasti, sillä historialliselle ajalle ajoittuvat kalmistot eivät juurikaan kiinnostaneet tutkijoita. 1800- ja 1900-luvun vaihteen aktiivinen kalmistotutkimus keskittyi Karjalassa entisen Käkisalmen läänin alueeseen ja sielläkin lähinnä rautakauden lopun esineellisiin ruumishautoihin. Kyseisessä työssä erityisesti ansioitunut **Theodor Schvindt** tutki kesällä 1891 myös Äyräpään kihlakunnan aluetta, mutta käsikirjoitukseksi jääneen kertomuksen perusteella hän keräsi tietoja vain kihlakunnan pohjoisemmista Raudun, Muolaan ja Valkjärven pitäjistä.²⁵ Havaintoja täydensi seuraavana kesänä **A. Leino** keräten Suomen Muinaismuistoyhdistykselle tietoja saman kihlakunnan muinaisjäännöksistä mukaan lukien Kivennapa.²⁶ Leinon jättämän käsikirjoituksen perusteella hän ei itse kuitenkaan käynyt monessakaan mainitsemassaan kohteessa, vaan käytti aineistonaan aiempia kirjoituksia sekä paikkakuntalaisilta kuulemiaan tarinoita.

Kiinnostus historiallisia hautapaikkoja kohtaan ei ehtinyt laajasti herätä Karjalankannaksen kuullessa itsenäiseen Suomeen. Kuitenkin vuonna 1932 opettaja ja arkeologian harrastaja **Sampsä Leimu** toimitti Muinaistieteelliselle toimikunnalle tietoja ja karttoja erilaisista muinaismuistoista Kivennavalta ja sen lähiympäristöstä. Mukana oli tietoja myös muutamista historiallisen ajan kalmistoista. Alueen tutkimusmahdollisuudet loppuivat käytännössä talvisotaan. Tämän jälkeenkin erillisiä paikkoja on usein mainittu erityisesti paikallishistoriallisessa kirjallisuudessa, mutta kohteiden tarkempaa luonnetta tai ajoitusta ei niissä yksityiskohtaisemmin ole tarkasteltu.²⁷ Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen sekä venäläisten että suomalaisten arkeologien kiinnostus keskittyi lähinnä esihistoriallisiin kohteisiin,

jolloin epämääräisiin kalmistotietoihin ei juurikaan kiinnitetty huomioita. Historiallisen aikakauden hautakohteiden arkeologisia koetutkimuksia tai kaivauksia on Kannaksella tehty vain harvoissa paikoissa, Kivennavan alueella tiettävästi vain Linnamäen laella vuonna 2013.²⁸

Kaikkien esille tulevien kohteiden tarkastamisen ja niiden edes osittaisen tutkimisen sijaan hankkeen tarkoituksena on ollut koota yhteen potentiaalisia kohteita käsittelevä relevantti aineisto sekä tehdä yksittäisillä paikoilla maastotarkastuksia kohteiden yleispiirteiden ja niiden luonteen selvittämiseksi. Aineiston järjestelmällisen kokoamisen ja tietojen yhdistämisen ansiosta suurin osa hautapaikoista oli mahdollista paikantaa sotia edeltäville suomalaisille mittakaavan 1:20 000 topografisille kartoille tarkastuksen mahdollistavalla tarkkuudella. Osalle kohteista, niin Kivennavalla kuin muuallakin Kannaksen alueella, tehtiin tutkimushankkeen puitteissa maastokäyntejä vuosien 2011–2013 aikana.²⁹ Maastotarkastusten osalta allekirjoittaneen lisäksi mukana oli arkeologi **Stanislav Belskiy** Pietarin Kunstkamera -museosta. Aineistonkeruu ei päättynyt maastotöihin, vaan kohteita käsittelevien tietojen täydentämistä on jatkettu vielä tarkastusten jälkeenkin näihin päiviin asti. Kenttätöitä on periaatteessa mahdollista jatkaa kerätyn aineiston pohjalta milloin tahansa, Kivennavan lisäksi myös laajemmin muualla luovutetun Karjalankannaksen alueella.

Arkistoista ja maastosta kerätty Kivennapaa käsittelevä kokonaisaineisto pyritään asettamaan artikkelin lopussa laajempaan ajalliseen ja maantieteelliseen asiayhteyteensä. Kohteiden kautta on mahdollista yksityiskohtaisesti tarkastella ainakin Kivennavan maaseudulla vallinnutta ja aiemmin varsin vähälle huomi-

olle jäänyttä paikallista hautaustraditiota. Hautapaikka-määreen ohella käytetään käsiteltävien kohteiden osalta myös rinnakkaisia ruumiskalmisto- ja kalmisto-sanoja. Vanhempien kohteiden osalta pyritään välttämään hautausmaa-nimitystä, sillä tällä on yleensä tarkoitettu 1800-luvun loppupuolelta lähtien kirkosta erilleen perustettu- ja hauta-alueita. Aivan yksiselitteistä tämä ei kuitenkaan ole, sillä hautausmaa-termiä on etenkin kansanomaisesti käytetty lähes mistä hautapaikasta tahansa. Kivennavan hautapaikoille sopivaa nimikäytäntöä pohditaankin artikkelin loppupuolella kohteiden esittelyn jälkeen.

KIVENNAVAN KALMISTOT 1700-LUVULLA

Pihlainen

Pitäjän luoteisosassa sijaitsevan Pihlaisten kylän alueella sijainnut kalmisto on paikakunnalla ollut yleisessä tiedossa ainakin 1800-luvun loppupuolelta lähtien. Kun A. Leino keräsi Suomen Muinaismuistoyhdistykselle kesällä 1892 tietoja Äyräpään kihlakunnan muinaisjäännöksistä, kuuli hän erään vanhan hautausmaan sijaitsevan ”*Seloisen myllyn läheisyydessä, noin 9 km Kivennavan kirkolta.*” Tässä käsikirjoitukseksi jääneessä työssä kerääjä mainitsi paikan kuulemansa mukaan ajoittuvan muinaisille sota-ajoilte, vaikkakaan ”*mitään huomattavia hautausmaan jälkiä ei siellä enää kuulu tuntuvan.*”³⁰ Tekstissä mainittu Seloisen mylly eli Selos(en)mylly on sijainnut Pihlasiin Ahjärveltä kulkeneen tien varrella Vuotjärveen laskeneessa Härjä- eli Härkäjoessa.³¹

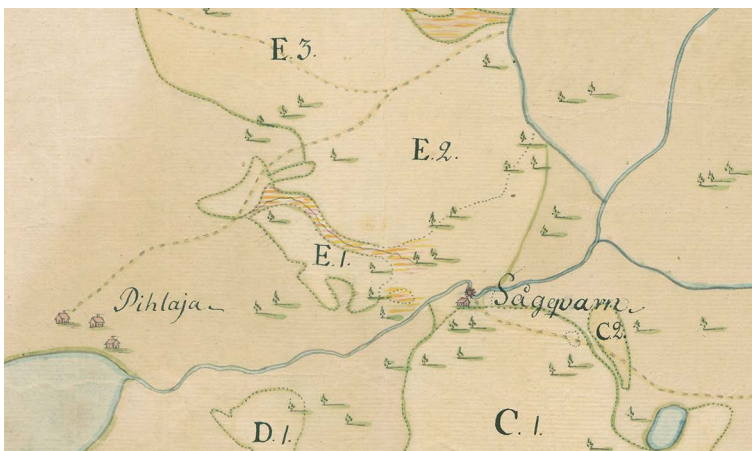
Leinon mainitsema muinainen hautausmaa on esitettyjen sijaintitietojen perusteella yhdistettävissä Pihlaisten kylän Kap-

pel- eli Kappelinkankaalla sijainneeseen kalmistoon. Alue on paikannimistössä tunnettu kyseisellä nimellä siellä muinoin sijainneen kappelirakennuksen perusteella.³² Vaikka varsinaisen kappelin käytöstä ei suoria asiakirjalähteitä olekaan tiedossa, voidaan kappeliin suurella todennäköisyydellä liittyvä hautapaikka verifioida seurakunnan 1700-luvun kuolleiden ja haudattujen luetteloista. Pihlasiin on luettelomerkintöjen perusteella haudattu harvakseltaan hieman 1700-luvun puolenvälin yli. Esimerkiksi heinäkuun 25. päivänä vuonna 1730 haetaan laskettiin itsellinen Mikko Miskon lapsi Heikki. Viimeinen Pihlasiin seurakunnan kuolleiden ja haudattujen luettelon mukaan haudattu henkilö oli 56-vuotias Risto Viska, joka sai leposijansa Pihlaisista vuoden 1755 heinäkuussa. Asiakirjalähteiden osoittamana käyttöaikana 1700-luvulla hautapaikkaa ei ole kutsuttu Kappelinkankaaksi, vaan haudattujen luettelon merkintöjen perusteella vaihtelevasti Pihla(ja)isten hautapaikaksi (*Pihlajais lägerställe*) ja kalmoksi (*Pihlais calmo*). Vaikka kappeleiden yhteyteen tavattiin yleensä myös haudata, ei kuolleiden ja haudattujen luettelossa puhuta kappelista tai kirkkomaasta mitään. Voidaankin pitää todennäköisenä, ettei paikalla

ainakaan enää 1700-luvulla ollut kirkollista rakennusta.

Pihlaisten kalmiston täsmällinen sijainti ei ole tiedossa. Kun Kivennavalta Valkjärvelle kulkevaa tietä parannettiin aivan 1800-luvun loppupuolella, löydettiin tarinan mukaan Kappelinkankaan kohdalta hautaristejä ja ruumishautoja. Haudoista olisi tavattu vainajan mukaan laitettuja esineitä, kuten tupakkakukkaroita.³³ Kohteen sijainnin ja hautalöytöjen perusteella kyseessä on todennäköisesti juuri Pihlaisten kalmo. Aluetta kuvaavassa 1700-luvun verollepanokartassa ja sen selitteessä³⁴ kyseinen Kappelinkangas (*Capelin kangas*) viittaa mäntykankaaseen Pihlaisten kylän itäpuolella. (Kuva 2.)

Kappelinkankaaksi nimetty paikka on tavattoman laaja, ja löytöpaikka on siis sijainnut jossakin metsäaluetta halkoneen vanhan tien tuntumassa. Kohde pyrittiin paikantamaan maastossa vuosien 2011–2013 aikana, mutta tuloksetta. Vaikka ehjääkin maastoa Kappelinkankaan alueelta löytyi, oli kangasmetsä keskeisiltä osiltaan pahoin turmeltunut Neuvostoliiton aikaisen ohjustukikohdan sekä siihen liittyvän varikko- ja harjoitusalueen rakentamisesta sekä hiekanotosta johtuen. Kohteen löyty-

Kuva 2. Ote 1770-luvun metsätaloudellisesta revisiokartasta (KA: MHA: VKKA, VI 7a:1 la. 253). Karttaselityksestä löytyvä ”Capelin kangas” on merkitty karttaan tunnuksella E.2. Pihlaisten kylä (*Pihlaja*) ja Vuotjärvi vasemmassa laidassa. Ahjärven saha (*såggvarn*) sijaitsee järveen laskeneen Härjä- eli Härkäjoen varrella. Pohjoinen kartassa ylävasemmalla.

Kuva 3. Kuvassa myöhemmältä maankäytöltä säilynyttä Kappelinkankaan aluetta Kivennavan ja Valkjärven välisen entisen "valtamaantien" varrella. Kuva: J. Ruohonen.

mistä esimerkiksi intensiivisen prospektoinnin tuloksena nyt hylätyltä sotilastuikikohta-alueelta tai sen liepeiltä ei kuitenkaan voida pitää täysin pois suljettuna. (Kuva 3.)

Kauksamon Kalmoinmäki

Kivennavan keskustasta kohti Rautua kulkeeneen maantien varrella Miettälän ja Kauksamon kylien välillä kohoava hiekkainen kumpare on kantanut nimeä Kalmoinmäki. Mäeltä on 1900-luvun alkupuolella havaittu runsaasti soikeita kuoppia ja sieltä on moneen kertaan muisteltu nousseen eri aikoina esille ihmisten luita.³⁵ (Kuva 4.)

Paikka on viime sotiin asti ollut kylälaisten yleisessä tiedossa. Tästä johtuen Kauksamon Kalmoinmäkeen liittyy hyvin runsaasti erilaisia paikallis- ja uskomustarinoita. Kalmoinmäkeä on esimerkiksi pidetty yleisesti isonvihan tai muun sodan aikaisena hautausmaana.³⁶ Tarinoiden mukaan lapset ovat pelänneet mäkeä ja ovat ohi kulkiessaan koittaneet kiirehtää askeleitaan, mutta toisaalta kammoo mäen kohdalla ovat tunteneet myös vanhemmat ihmiset.³⁷ Kauksamon kalmistomäkeä on arveltu vanhojen sota-aikojen ohella käytetyn silloin, kun matka kirkolle on ollut pitkä, eikä tietä

kirkonkylään vielä ollut. Paikkaa on arveltu käytetyn Kivennavan pitäjän pohjoiskulman asukkaiden hautausmaana.³⁸

Merkinnät Kauksamoon haudatuista vainajista alkavat heti pitäjän säilyneiden historiakirjojen myötä. Esimerkiksi elokuussa 1729 Kauksamoon haudattiin 9-vuotias lapsi Saara läheisestä Miettälän kylästä, toukokuussa 1734 Lylkylästä 22-vuotias tytär Anna ja huhtikuussa 1764 itsellinen Kaarlo Itku Siiranmäeltä, joista viimeksi mainittu laskettiin haudata poikkeuksellisesti siunaamatta. Viimeinen hautaus paikalle on seurakunnan historiakirjojen perusteella paikalle tehty maaliskuussa 1766, jolloin mäelle haudattiin Ylöntelästä Erkki Inkisen 54-vuotiaana kuollut vaimo. Vaikka edellä mainitut hautaukset olivat yksittäistapauksia, vaikuttaisi Kalmoinmäki olleen ainakin paikoitellen varsin intensiivisessä käytössä. Esimerkiksi vuoden 1732 kuolleiden ja haudattujen luetteloon on syys- ja lokakuun vaihteessa viety erillinen, helmikuusta syyskuuhun kattava lista nimenomaan Kauksamoon haudatuista vainajista. Luettelo jatkuu tämän osion jälkeen jälleen normaalisti Kivennavan kirkkoon ja kirkkomaaalle haudattujen vainajien tiedoista.

Kirkollisissa lähteissä Kauksamon kalmistoa on 1700-luvulla nimetty Pihlaisten

Kuva 4. Kauksamon Kalmoinmäki vuonna 2012 kuvattuna lännestä. Kuva: J. Ruohonen.

Kuva 5. Kuvan keskellä yksi Kauksamon Kalmoinmäen rinteestä havaituista itä-länsisuuntaisista hautapainanteista. Painanteen takana kohoavasta matalasta maa-kummusta johtuen tämä painanne on mahdollisesti avattu myöhemmin. Kuva: J. Ruohonen.

kohteen tavoin hautapaikaksi, leposijaksi (ruots. *lägerställe*) tai kansanomaisesti kalmoksi (*calmo*). Viimeksi mainittu yleisluonteinen nimi voidaan liittää mäestä tunnettuun erisnimeen Kalmoinmäki. Mäkeä kiertänyttä niittyaluetta on kutsuttu Kalmojenniityksi ja ohi kulkevaa pikkutietä Kalmoinkujasiksi.³⁹ Kalmoinmäkeä on kutsuttu myös lyhyemmin Kalmoiksi (yks. *Kalmoi*, virh. muoto *Kalmat*).⁴⁰

Vuoden 2012 tarkastuksessa kohde paikannettiin vieressä kulkevan hiekkatien, vanhan pitäjien välisen valtamaantien, varrelle. Hiekkaiselta metsämaelta, sekä laelta että rinteessä olevalta tasanteelta, havaittiin kymmenittäin itä-länsisuuntaisia painan-

teita. Koetutkimusten avulla kohde voitiin todeta ruumiskalmistoksi. Säilyneiden puulöytöjen perusteella vainajat, tai ainakin osa vainajista, on haudattu mäelle lautaarkuissa. Vaikka osa painanteista vaikutti myöhemmin avatuilta, osoittautui Kalmoinmäki yleisesti ottaen hyvin säilyneeksi kokonaisuudeksi. (Kuva 5.)

Haapalan ”penkka”

Haapalan kylä sijaitsi Kivennavan kaakkoisosassa, Rajajoen läheisyydessä Joutselän kylän eteläpuolella, lähellä vanhaa Viipurin ja Pietarin (1600-luvulla Nevanlinnan) vä-

listä maantietä. Ainoat viitteet Haa(pa)lassa 1700-luvulla sijainneesta kalmistosta ovat löydettävissä vuoden 1953 Karjalan aamu-lehdestä, jossa olleen artikkelin mukaan kylän alueella olisi haudattu 'Haapala bank'-nimiseen hautapaikkaan.⁴¹ Tämän nimen perusteella hautapaikkana voitaisiin pitää kylän kohdalla Rajajoessa olevaa penkkaa, töyrästä tai törmää (ruots. *bank*).

Aineistoselvityksen yhteydessä ei Haapalasta kuitenkaan saatu kerättyä mitään kyseiseen kalmistoon – tai muuhunkaan hautapaikkaan – viittaavaa aineistoa. Joentörmä hautapaikkana vaikuttaa lisäksi sijainniltaan jokseenkin poikkeavalta pitäjän muihin hautapaikkoihin nähden. Muut edellä jo esitellyt Kivennavan kohteet ovat varsin säännönmukaisesti sijainneet pienillä hiekkakumpareilla ja -mäillä. Koska Haapalan kohde vaikutti tarvitsevan lisävalaistusta, otettiin yksityiskohtaisempaan käsittelyyn Kivennavan seurakunnan kuolleiden ja haudattujen luettelot. Tämän perusteella kyseessä on aineiston tulkintavirhe. Nimittäin 14.2. kuolleen ja 22.2.1764 haudatun haapalalaisen 51-vuotiaan emäntä Anna Pennantytären viimeinen leposija on ”*under Haapala bänks i.K.*” eli Kivennavan kirkon lattian alla Haapalan kylän penkin kohdalla. Asiakirjamerkinnän uudelleentulkinnan pe-

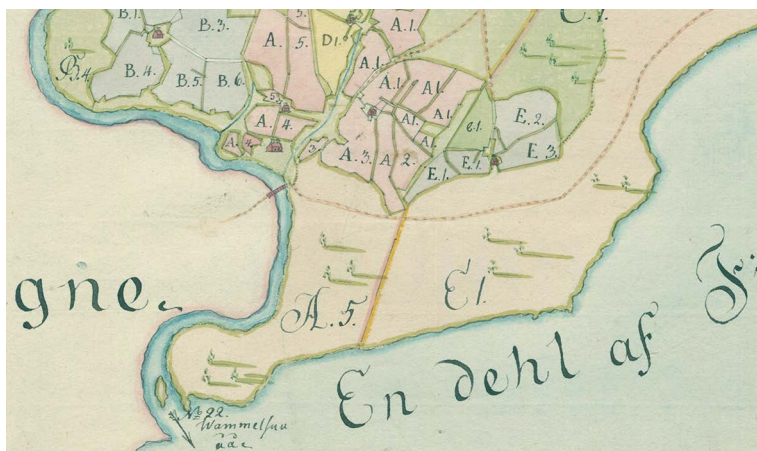
rusteella lienee yksiselitteistä, ettei vainajan hautapaikka ole sijainnut Haapalan kylässä joen penkassa, vaan kirkonkylässä kirkon lattian alla.

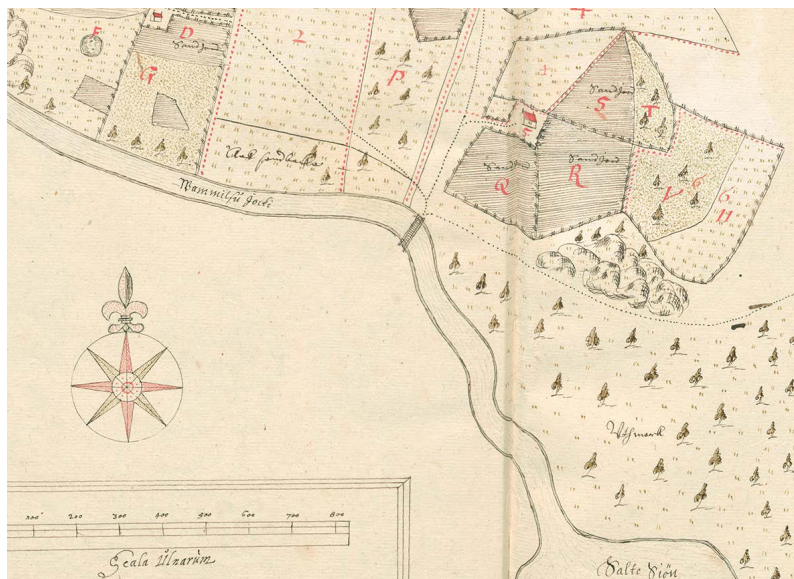
Uudenkirkon Vammelsuu

Suomenlahden läheisyydessä sijainneen Vammelsuun kylän historiallinen asutus ryhmittyi Vammeljärvestä mereen laskevan Vammeljoen itäpuoliselle törmälle. Kylä rajoittui idässä Uudenkirkon Tyrisevän ja Kivennavan Terijoen kyliin. Vaikka Vammelsuu sijaitsi varsinaisesti Uudenkirkon pitäjän alueella, mainitaan se Kivennavan kuolleiden ja haudattujen luettelossa ainakin vuonna 1759. Tuolloin Vammelsuun kalmistoon (*Wammelsu Calmisto*) haudattiin siunaamatta Kivennavan Terijoen kylästä kotoisin ollut 52-vuotias talonemäntä Kaarina Yrjöntyttä.

Unohduksiin jääneen kalmiston tarkkaa sijaintia ei tunnettu ennen 1800-luvun loppua, jolloin hautapaikka tuli jälleen esiin. Muistiin merkittyjen lukuisten tarinoiden perusteella paikka löytyi Terijoelle vievän tien kunnostuksen yhteydessä, maata joko tienteon tai Vammeljokea ylittävän silta-työmaan yhteydessä kaivettaessa. Paikalta

Kuva 6. Ote Vammelsuun kylän verollepanokartasta vuodelta 1781. Kalmiston paikka on Vammelsuunjoen ylittävän sillan itäpuolella merkinnästä A.2. (=Härkämäenpellot) etelään (KA: MA: 125 Uusikirkko 16:1a–b, Maanmittaushallituksen verollepanokartat, Viipurin läänin verollepanokartat).

Kuva 7. Karttaote Uudenkirkon Vammelsuon 1640-luvulla valmistetusta vanhemmasta geometrisesta kartasta eli ns. maakirjakartasta (KA: MHA: G 1 57-58). Vammelsuon Härkämäen kalmisto sijaitsee Vammel(suun)joen ylittävän sillan itäpuolella sijaitsevalle mäkialueella.

kerrottiin tuolloin löytyneen runsaasti ruumisarkun lautoja ja pääkalloja, ja sinne sanottiin haudatun joskus ”suuren sodan aikana”, kun kyseinen kohta maantiestä oli ollut taistelupaikkana.⁴² Erään tarinan mukaan kalmisto tuli esiin maantieltä merenrantaan poikkeavaa ajotietä rakennettaessa, jolloin kaivaustöissä olisi tämän tästä löydetty pääkalloja ja muita ihmisluita suurissa rykelmissä. Tämän johdosta olikin työmiesten ”yleinen mielipide, että ehkä maapalsta on ollut hautausmaa jonkin sodan yhteydessä, jolloin kaatuneet soturit haudattiin joukkohautoihin.”⁴³

Paikkaan liittyvien tarinoiden perusteella hautapaikka on mahdollista sijoittaa Vammeljoen itäpuolisen törmän päälle, Suomenlahden rannan suuntaisesti Viipurista Pietariin kulkevan rantatien läheisyyteen. Sijaintia tarkentava määrittely voidaan tehdä Uudenkirkon seurakunnan historiakirjojen haudattujen luettelon tietojen kautta. Vaikka säilyneet luettelot alkavat Kivennavan tavoin vasta 1720-luvulta, eikä niissä pääsääntöisesti ole merkintöjä hautapaikasta, löytyy poikkeus

vuonna 1762 haudattujen kohdalta. Tuolloin, huhtikuun 28. päivänä, haudattiin 9-vuotiaana kuollut Mikko Harjun poika Heikki Vammelsuon Härkämäkeen.⁴⁴ Härkämäkeäkään ei löydy suoraan nimetynä mistään aluetta esittävästä kartasta, mutta paikan tarkempi sijainti on jälleen mahdollista selvittää muiden lähteiden kautta. Esimerkiksi kylää käsittelevän 1700-luvun revisiokartan selitteessä mainitaan kylän tilusten yhteydessä peltoalue nimeltä Härkämäenpellot, jolloin peltoon rajautuvan mäen voidaan perustellusti olettaa olevan kyseinen Härkämäki. Kohde sijoittuukin esimerkiksi 1930-luvun topografikartassa Vammeljoen ylittävän sillan kaakkoispuolella sijaitsevalle matalalle kumpareelle, johon jo 1600-luvun geometrisessa kartassa on merkitty mäki (kuva 7). Mäen ja Suomenlahden välissä on Härkäniemi, jossa ilmeisesti 1500-luvulla on ollut Äyräpään voudin asuttama kartano.⁴⁵

Kivennavan ja Uudenkirkon historiakirjojen merkintöjen perusteella Vammelsuuhun haudattiin vielä ainakin 1750- ja 1760-lukujen vaihteessa. Koska kuolleiden

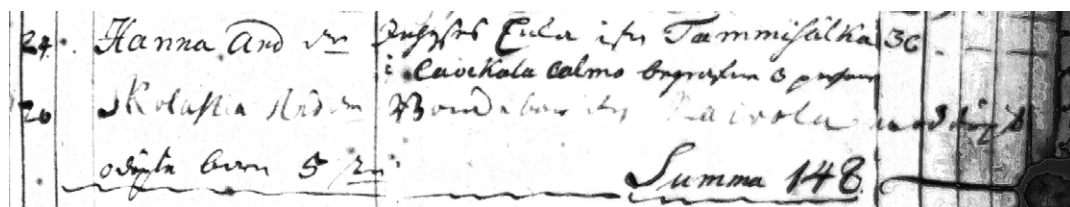
ja haudattujen luettelot ovat säilyneet molemmissa pitäjissä vasta 1720-luvulta lähtien ollen yksityiskohdiltaan koko 1700-luvun ilmeisen puutteellisia, ei kirkollisista lähteistä voida päätellä kalmiston todellista käyttö-intensiteettiä sen perustamisajankohdasta puhumattakaan. Paikalta tehty luulöydöt ja arkkuhavainnot ilmentävät kuitenkin melko laajaa ja pitkään käytössä ollutta, käytöltään vakiintunutta hautapaikkaa. Tämän kohteen osalta kyseessä ei vaikuttaisi olevan tarinoiden kertoma sota-aikainen joukkohauta, vaan paikallisten käyttämä hautapaikka. (Kuvat 6 ja 7.)

Kuokkala

Merkinnät pitäjän kaakkoiskulmalla sijaitsevaan Kuokkalaan haudatuista vainajista alkavat Kivennavan seurakunnan kuolleiden ja haudattujen luettelossa 1700-luvun puolivälistä lähtien. Esimerkiksi jouluna 1751 Kuokkalan kalmoon (*i Cuockala calmo*) haudattiin kolme nimeämätöntä henkilöä (kuva 8). Vuoden 1755 aikana Kuokkalaan laskettiin hautaan siunaamatta humalapäissään kuollut kyläläinen Yrjö Koukku ja ehtoollisen kolmen vuoden ajan laiminlyönyt Matti Pentikäinen. Humalassa kuolleita tai ehtoollisesta pidättäytyneitä haudattiin Kuokkalaan myös vuosina 1758 ja 1765. (Kuva 8.)

Vaikka häpeällisesti haudattujen määrä on tiedossa olevien hautausten kokonaismäärään suhteutettuna Kuokkalassa suhteellisen suuri, haudattiin paikalle vielä 1760-luvulla myös tavalliseen tapaan kunnallisesti. Viimeistä kertaa Kivennavan kuolleiden ja haudattujen luettelossa mainitaan hautausten tarkka sijainti vuonna 1767. Tuolloin Kuokkalaan (*i cuockala calmisto*) haudattiin toukokuussa 38-vuotiaana kuollut itsellinen Paavo Yrjönpoika Ilonen ja kesäkuussa 50-vuotiaana kuollut itsellisen vaimo Katariina Sakarintytär.

Artikkelin aloittanut ilmoitus jatkosodan aikana esiin kaivetuista vainajien jäännöksistä voidaan perustellusti liittää tähän Kuokkalassa vielä 1700-luvun toiselle puoliskolle asti käytössä olleeseen ja myöhemmin kokonaan unohtuneeseen hautapaikkaan. Kapteeni Lehmusvaaran esittämien havaintojen⁴⁶ perusteella on pääteltävissä, että kyse on ollut täysin kristillisestä, kirkollisen hyväksynnän saaneesta kohteesta. Hautojen suuri lukumäärä, vainajien sijainti monessa kerroksessa, luiden ilmeisen hyvä säilyneisyys sekä hautojen esineettömyys viittaavat paikallisten pitkän ajanjakson aikana käyttämään kalmistoon. Kuokkalan kylä sijaitsi pitäjässä äärimmäisenä kaakossa Suomenlahtea ja Siestar- eli Rajajokea vasten ja se kuului viime vaiheissaan, ennen luovuttamista Neuvostoliitolle, Kivennavasta lohkaistuun Terijoen pitäjään.⁴⁷

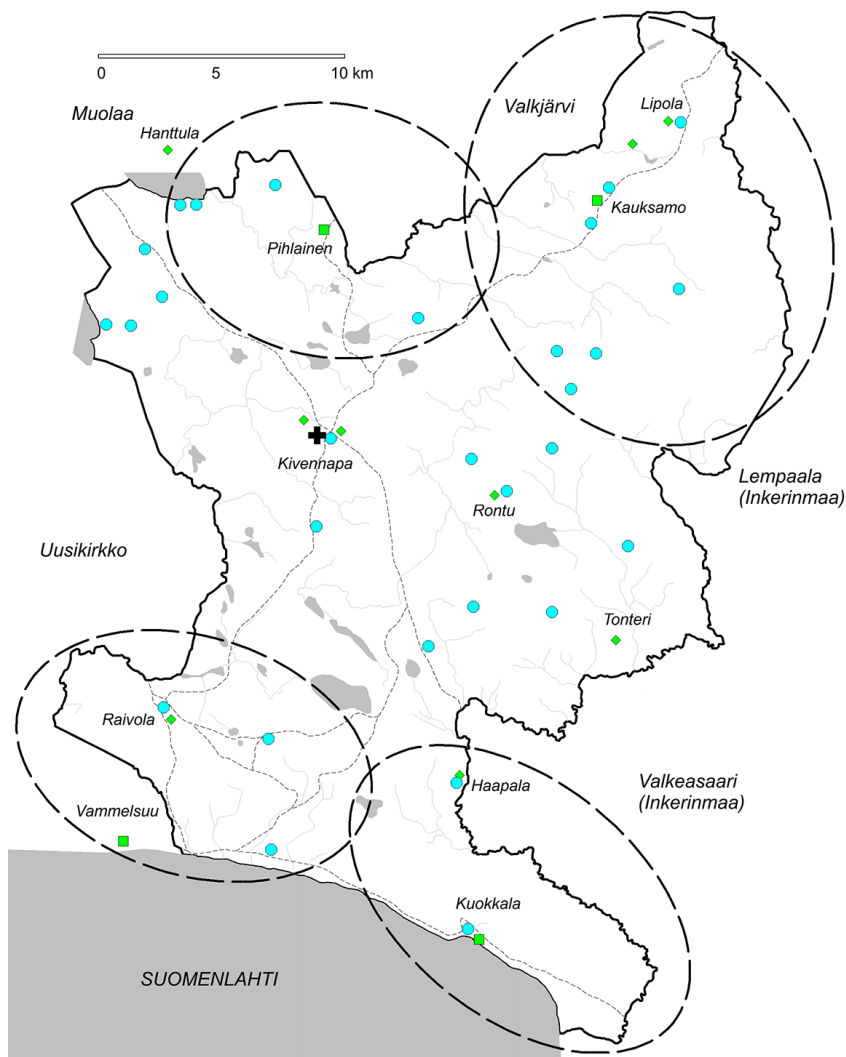

Kuva 8. Ote vuoden 1751 kuolleiden ja haudattujen luettelosta. Vuoden lopussa Kuokkalaan haudattiin 3 nimeämätöntä henkilöä (keskimmäinen sarake, toinen rivi: "i Cuockala calmo begrafen 3 person"). Koko vuotena Kivennavalla haudattiin yhteensä 148 henkeä.

KOhteiden KÄYTTÄJÄPIIRIT, HAUTAUS- KÄYTÄNNÖT JA HAUDATUT 1700-LUVULLA

Edellä esiteltyjen kohteiden⁴⁸ sekä seurakunnan kuolleiden ja haudattujen luetteloiden perusteella on mahdollista esittää käytännön tason historiallinen rekonstruktio etenkin 1700-luvun puolivälin hautauskäytännöistä Kivennavalla. Kyseisenä ajan-

kohtana pitäjän kirkko ja kirkkomaa toimi selvästi keskeisenä hautapaikkana kooten vainajia huomaansa kaikkialta pitäjän alueelta. Uudenkirkon ja Kivennavan luetteloiden perusteella kivennapalaisia vainajia on lisäksi haudattu ainakin Kauksamoon, Kuokkalaan ja Pihlasiin sekä Uudenkirkon puolella sijaitsevaan Vammelsuun kylään. Tässä kokonaisuudessa Kivennavan kirkon-

Kuva 9. Kivennavan pitäjän (sis. Terijoki) kylät 1640-luvulla merkitty sinisillä ympyröillä ja päätiestö 1800-luvulla ohuella katkoviivalla. Vihreällä neliöllä merkitty 1700-luvulla käytössä olleet kalmistot, vihreällä vinoneliöllä tekstissä mainitut keskeisimmät muut kohteet. 1700-luvun kalmistojen käyttöalueet hahmoteltu karttaan paksulla katkoviivalla.

kylän rooli on selkeä, sillä pitäjän kirkollisen keskusstatuksen lisäksi se sijoittui maantieteellisesti alueen keskiosaan, helposti saavutettavaan liikenteelliseen solmukohtaan. Tähän keskukseen nähden omiksi alueikseen erottuu pitäjän kaakkoisosassa Kuokkala, koillisessa Kauksamo, luoteessa Pihlainen ja lounaassa Vammelsuu. (Kuva 9.)

Kuolleiden ja haudattujen luetteloihin kylän tarkkuudella merkittyjen vainajien kotipaikkojen perusteella voidaan yksittäisille kohteille hahmottaa alueita, joita tässä kutsutaan käyttäjäyhteisöiksi tai -piireiksi. Esimerkiksi pitäjän koilliskulmalla sijaitsevalle Kauksamon Kalmoinmäelle haudattiin vainajia Kauksamon ja viereisen Mietttilän kylien lisäksi ainakin Siiranmäeltä, Lipolasta, Vehmaisista, Lylkylästä, Ylentalästä ja Kainusta eli Korpikylästä. Kaikki käyttäjäpiirin sisään sijoittuvat kylät eivät välttämättä näy kirkollisissa luetteloissa, sillä merkintöjä niihin näyttäisi tehdyn vaihtelevasti. Vainajia on mäelle tuotu kohteesta noin kymmenen kilometrin säteellä sijaitsevasta kylästä asti.

Kauksamon suhteen kyse on selkeästi ollut Kivennavan koillisosan asukkaiden käyttämästä erillisestä kalmistosta. Kyseisen esimerkin tavoin myös muiden 1700-luvun asiakirjoissa mainittujen kalmistojen käyttäjäyhteisö muodostui lähialueensa kylistä. Kyse ei siis ole yhden kylän käyttämisestä kalmistoista, johon termi kyläkalmisto lähinnä viittaisi, vaan mieluummin olisi puhuttava laajemman asutusalueen yhteisesti käyttämisestä seutukalmistoista tai -hautausmaista. Esitetyn aineiston perusteella edellä mainitut hautapaikat ovat olleet kirkollisen hyväksynnän saaneita, useiden läheisten kylien käyttämiä erillisiä kalmistoja. Näihin ei kuitenkaan haudattu ainakaan 1700-luvulla alueen kaikkia kuolleita: asiakirjalähteiden

perusteella esimerkiksi vuosisadan puolivälissä vain pieni osa Kivennavan kylien vainajista haudattiin paikallisille hautapaikoille. Ajankohdan kuolleiden ja haudattujen luettelon mukaan pääosa pitäjän vainajista, kylästä riippumatta, kuljetettiin haudattavaksi kirkolle.

Perinteisesti on nähty, että viimeinen leposija määräytyi vainajan yhteiskunnallisen aseman, sukulaissuhteiden ja varallisuuden mukaan. Arvostetuimmat henkilöt haudattiin kirkon lattian alle tai lähelle kirkkorakennusta, kun taas vähäisempi väki joutui tyytymään kirkkomaan eri osiin.⁴⁹ Tämä kaava toimiikin seurakunnissa, joissa pitäjän kaikki vainajat tuotiin kirkonkylään haudattavaksi. Asetelma muuttuu, kun mahdollisia hautapaikkoja pitäjän alueella on useampia. Esimerkiksi Pihlaisten kylästä kotoisin olevia vainajia on ainakin 1700-luvun alkupuolella haudattu sekä paikalliseen kalmistoon että Kivennavan kirkolle. Kirkollisista luetteloista käy ilmi, että kylästä kotoisin olleita vainajia haudattiin myös kirkkoa ympäröivälle kirkkomaalle ja suhteellisen usein myös arvokkaammalle hautasijalle kirkon lattian alle. Kivennavan kirkossakaan eivät pihlaislaiset olleet muuta pitäjää heikommassa asemassa, sillä esimerkiksi vuoden 1732 penkkijärjestyksessä kylän penkit sijaitsivat arvostetussa asemassa lähes eturivissä.⁵⁰

Kuolleiden ja haudattujen luetteloiden mukaan paikallisiin hautapaikkoihin haudattiin 1700-luvulla tavallisia kyläläisiä. Luetteloissa korostuvat itselliset ja heidän vaimonsa sekä lapset lähes vastasyntyneistä kymmenvuotiaiksi asti. Nimettöminä haudattuja on myös suhteellisen runsaasti. Koska seurakunnan historiakirjat ovat säilyneet vasta vuodesta 1729 lähtien, voidaan niiden kautta saada eri hautapaikoista tietoja kaikkiaan varsin lyhyeltä ajalta, vain

vajaalta neljältäkymmeneltä vuodelta. Pitäjän kuolleiden ja haudattujen luettelossa on tietoja eri kalmistoista vain vuoteen 1767 asti, jonka jälkeen merkinnät hautapaikoista päättyvät kokonaan. Syy paikkatietojen loppumiselle lienee täysin käytännöllinen: sarakkeen tilalle tuli vuodesta 1768 lähtien merkintä kuolinsyystä. Merkintöjen loppuminen ei välttämättä tarkoita sitä, etteikö vielä tämänkin jälkeen olisi voitu haudata muuallekin kuin Kivennavan kirkkoon ja kirkkotarhaan. Aikajakso kuvastanee kuitenkin tradition viimeisiä vaiheita, sillä kohteiden käytön päättymisestä on täytynyt kulua jo runsaasti aikaa paikkojen luonteen hämärtyessä ja niiden löytyessä uudelleen lähes kokonaan unohdettuina vasta 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa.

Äyräpään kihlakuntahistorian kirjoittanut **Ester Kähönen** esitti, että eri puolilla kihlakuntaa 1700- ja vielä 1800-luvuillakin sijainneet kalmistot olisivat toimineet itsemurhan tehneiden, juopumuksesta kuolleiden ja ehtoollisen laiminlyöneiden paikkakuntalaisten hautapaikkoina.⁵¹ Kähönen piti Kuokkalan, Pihlaisten ja Vammelsuun kalmistoja tällaisina, sillä hänen mukaansa ilman lupaa niihin ei olisi saanut haudata kuin kulkutautien aikana. Kähönen esittämä tulkinta kohteiden käyttöajankohdasta ei kuitenkaan näyttäisi perustuvan tunnettuihin faktoihin, sillä esimerkiksi merkintöjä kohteiden 1800-luvulla tapahtuneesta käytöstä ei asiakirjoissa ole.

Kuten edellä jo todettiin, ovat kohteet todennäköisesti jääneet pois käytöstä 1700-luvun keskivaiheilla, todennäköisesti viimeistään vuosisadan kolmannella neljänneksellä. Lähteiden perusteella näille erillisille kalmistoille haudattiin siis jatkuvasti, vaikkakin harvakseltaan, tavalliseen tapaan kunniallisesti, mutta moni vainaja myös siunaamatta. Esimerkiksi Pihlasiin

vuoden 1755 heinäkuussa haudattu mieshenkilö oli kuolleiden ja haudattujen luettelon mukaan eronnut aviovaimostaan ja jättänyt käymättä ehtoollisella seitsemän vuoden ajan. Mainituista syistä – joiden lisäksi henkilö oli kuollut vielä juovuspäissään – johtuen vainaja laskettiin maan lepoon ilman kirkollisia toimituksia. Terijoelta kotoisin olleen 52-vuotiaan talonemännän kuolinsyysksi mainitaan paloviina ja hänet haudattiin niin ikään siunaamatta huhtikuussa 1759 Vammelsuun kalmistoon. Kuokkalaan puolestaan haudattiin vuonna 1755 humalapäissään kuolleet kaksi mieshenkilöä sekä vuonna 1758 51-vuotias Martti Parkonen, kaikki Kuokkalan kylästä ja siunaamatta hautaan. Näin kävi 1765 myös läheisestä Luutahännästä kotoisin ollut 48-vuotiaalle Juho Kaukiselle, joka ei ollut vuoteen nauttinut Herran ehtoollista. Paheellista elämää viettäneitä ja itsemurhan tehneitä haudattiin hiljaisuudessa myös kirkon pohjoispuolelle.⁵² Hautapaikan sijaintia marginaalissa voidaan pitää kirkkorangaistuksen tehokeinona. Vaikka poikkeukselliset toimenpiteet kohdistettiin yksittäisiin vainajiin, olivat häpeälliset hautaukset luonteeltaan samalla yhteisöllisiä rangaistuksia.⁵³

Asiakirjojen merkinnät todistavat, että Kivennavalla oli vielä 1700-luvulla, etenkin vuosisadan alkupuolella, kirkkomaan lisäksi myös muita yleisesti käytettyjä hautapaikkoja. Kohteiden jatkuva käyttö ja niiden päättyminen myös kirkollisiin luetteloihin osoittaa yksiselitteisesti, etteivät ne toimineet epävirallisina hautapaikkoina, vaan olivat kirkon hyväksymiä paikalliskalmistoja. Luvattomia hautauksiakin Äyräpään kihlakunnan alueella oli tehty, sillä ainakin 1600-luvun loppupuolella alueella oli kielletty hautaamasta laittomiin hautapaikkoihin.⁵⁴ Kielto ei luonnollisestikaan koskenut

luvallisia hautapaikkoja, jollaisen statuksen tietyt kohteet olivat siis saaneet.

Hautapaikkana kirkko ja kirkkomaa vaikuttaisi olleen selvästi arvostetummassa asemassa, sillä kylistä etenkin varakkaampi väestönosa kuten talolliset haudattiin pääsääntöisesti kirkolle. Osa Kivennavan vainajista haudattiin kuitenkin vielä paikallisiin kalmistoihin. Nämä vaikuttavat 1700-luvun puolivälissä olleen käytöltään enää varsin marginaalisia ja arvostukseltaan, kuten niihin tehdyt monet hiljaiset hautaukset todistavat, kirkkomaata selvästi vähäisempiä.

Seutukalmistojen kohdalla on todennäköistä, että omaiset kävivät itse kaivamassa hautakuopan ja laskemassa vainajan hautaan. Vainajien siunaaminen tapahtui haudoilla myöhemmin sopivana ajankohdana pitäjän papin tai kappalaisen toimesta. Esimerkiksi vuoden 1732 kuolleiden ja haudattujen luettelosta löytyy erillinen lista Kauksamoon helmikuusta kesäkuuhun haudatuista (*"begrafne i Kauxamo lägerställen"*) neljästä henkilöstä. Vainajat on tässä tapauksessa siunattu Kalmoinmäelle todennäköisesti vasta syyskuun lopussa, sillä Kivennavan kuolleiden ja haudattujen "pääluettelo" katkeaa Kauksamoon haudattujen vuoksi syyskuussa jatkuen normaalisti jälleen lokakuussa. Papin ja kappalaisen samanaikaisesta toiminnasta eri puolilla laajaa Kivennavan pitäjää todistanevat myös Kuokkalaan 24.12.1751 siunatut kolme nimeämätöntä henkilöä, sillä samana päivänä hautausseremonioita toimitettiin tavalliseen tapaan myös pitäjän kirkolla. Vaikka useampien vainajien yhtäaikaista siunaamista kylien kalmistoihin näyttäisi tapahtuneen, olivat tällaiset tapahtumat ainakin 1700-luvulla lähinnä poikkeuksia. Tältä osin kalmistot eivät vaikuttaisi olleen paljoakaan pitäjän kirkkomaata vähäarvoisemmassa

asemassa, sillä sellaisissa tapauksissa, kun luetteloon on merkitty sekä kuolin- että hautauspäivä, on hautaaminen tapahtunut yleensä kolmesta viiteen päivän sisään kuolemasta. Viive vastaa suurin piirtein kirkkomaalle hautaamista.

Vainajan viimeistä leposijaa ei ole aina mahdollista kuolleiden ja haudattujen luetteloista päätellä, sillä merkinnöissä on ilmeistä epäsäännöllisyyttä koko 1700-luvun ajan. Esimerkiksi Vehmaisten kylästä kotoisin ollut isäntä Antti Vaittinen oli kuollut joulukuussa 1764, jolloin hänen hautapaikakseen haudattujen luetteloon oli alun perin merkitty Kauksamon kalmisto (*"begrafen Cauxamo Calmo"*). Ehkä vainaja haudattiin aluksi Kauksamoon, tai alkupeäinen merkintä oli tehty epähuomiossa tai vanhasta tottumuksesta, sillä paikka on luettelossa sittemmin yliviivattu ja korvattu Kivennavan kirkkomaalla, jossa sijaitsevaan hautaan vainaja lopulta todennäköisesti laskettiin. Tapahtumasarja kuvastaneekin seutukalmistoihin hautaamisen viimeisiä vaihteita.

Vainajia saatettiin pitäjän reuna-alueilla haudata myös toisen pitäjän puolelle, kuten esimerkiksi Kivennavan Terijoelta Uudenkirkon Vammelsuuhun. Hallinnollisia rajoja tuskin vielä 1700-luvullakaan pidettiin ylitsepääsemättömänä esteenä paikallistason käytännöille, etenkin kun alueen historiallinen tausta otetaan huomioon. Esimerkiksi Kivennavan eteläosan monet kylät, kuten Terijoki ja Kuokkala, kuuluivat Uuteenkirkkoon aina 1600-luvun alkupuolelle asti.⁵⁵ Myös jumalanpalveluksissa saatettiin käydä lähempänä sijaitsevilla kirkoissa naapuripitäjien puolella. Esimerkiksi 1600-luvun loppupuolella Ylentelän ja Inkilän kylistä käytiin välillä Valkjärven kappelikirkossa ja Kuokkalasta Valkeasaaressa kappelissa.⁵⁶

Mainitut kalmistot eivät luonnollisestikaan ole syntyneet niiden käytöstä kertovien asiakirjakirjalähteiden aikana 1700-luvulla, vaan jo tätä aikakautta aikaisemmin. Kohteiden ajoitus on kuitenkin haastavaa, sillä esimerkiksi ajoitettavia esinelöytöjä ei tarkempien tutkimusten puuttuessa hautapaikoilta juurikaan ole. Pihlaisista tehdyt havainnot tupakkavälineistä viittaavat kuitenkin lähinnä 1600- tai 1700-luvulle.

Kohteiden korkeampaan ikään viittaavat seuraavassa esiteltävät yksityiskohdat, jotka tosin vaihtelevat kohteesta toiseen. Hautapaikkojen ikää voidaan karkeasti arvioida niihin haudattujen vainajien lukumäärän perusteella. Esimerkiksi Kuokkalasta esiin kaivettujen vainajien suuri lukumäärä ei missään määrin vastaa kirkollisten luetteloiden antamaa kuvaa hautaamisen intensiteetistä. Vaikka osa haudatuista olisikin jätetty merkitsemättä, löytyy kuolleiden ja haudattujen luettelosta suppealta 16 vuoden ajanjaksolta yhteensä vain yhdeksän sinne haudattua vainajaa. Koska vuonna 1944 ilmoitettujen, varsin luotettaviksi tulkittavien, havaintojen perusteella alueelta olisi kaivettu esiin yli 150 vainajan jäännökset, olisi edellä mainittuun hautaustiheyteen suhteutettuna Kuokkalan kalmistolla takanaan noin 300 vuoden käyttöaika. Onkin todennäköistä, että esimerkiksi 1600-luvulla Kuokkalaan haudattiin selkeästi 1700-lukua säännöllisemmin. Pitkään jatkuneesta käytöstä kertoo haudattujen suuren lukumäärän ohella myös havainnot eri syvyyksiin kerroksittain haudatuista vainajista. Kyseisen ilmiön voidaan tulkita viittaavan myös ympäristöstä selkeästi rajattuun hautausalueeseen. Kovinkaan paljoa 1760-lukua nuoremaksi ei kohde myöskään voi ajoittaa,

sillä kalmistosta ei 1900-luvulle tultaessa ollut säilynyt lainkaan asiakirjalähteitä, tarinoita tai mikrotoponyymejä. Myös aluetta esittävät 1800-luvun kartat vaikenevat kokonaan kalmistosta, eikä samalta vuosikaudalta säilyneistä Kivennavan pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjoista löydy lainkaan mainintoja kirkonkylän ulkopuolisista hautapaikoista.

Kohteilla on siis oltava takanaan säilyneiden kirkollisten asiakirjalähteiden laatimisaikaa huomattavasti pidempi käyttöhistoria. Vaikka ensimmäiset yksityiskohtaiset merkinnät esimerkiksi Kuokkalaan haudatuista vainajista löytyvät historiakirjoista vasta 1750-luvulta, esiintyy kylässä sijaitseva hautapaikka asiakirjalähteissä jo 1600-luvun puolella. Kivennavan käräjillä käsiteltiin nimittäin vuosina 1679 ja 1680 asiaa, jonka mukaan Terijoen kylässä asuva Simo Yrjönpoika Kuokkanen oli haudannut Kaarina-vaimonsa Kuokkalassa sijainneeseen hiekkamäkeen (*"sandbacka"*).⁵⁷ Kihlakunnanoikeuden käräjäpöytäkirjojen perusteella Simoa syytettiin vaimonsa surmaamisesta, vaikka hän itse väitti tämän tehneen itsemurhan. Omin päin suorittamaansa hautaamista Simo puolusteli sillä, että pelkäsi pappien hautaavan vaimon siunatun maan sijasta suohon tai jollekin harjulle.⁵⁸ Koska käräjäistunnossa korostui syytetyn puolelta siunatun maan merkitys, vaikuttaa Kuokkalassa tuolloin olleen kirkon yleisesti hyväksymä ja käyttöön vihkimä hautapaikka, johon Kaarina siis haudattiin. Itsensä surmanneita ei tuohon aikaan pääsääntöisesti saanut laskea siunattuun maahan, vaan ruumiit tuli polttaa ja haudata häpeällisesti metsään.⁵⁹ Simon käyttämä hautapaikka onkin todennäköisesti sama Kuokkalassa sijainnut kalmisto, josta myös myöhemmät 1700-luvun kirkolliset asiakirjat kertovat. Useamman ajallisesti päällekkäisen ja sijain-

niltaan läheisen hautapaikan olemassaolo saman kylän alueella olisi hyvin epätodennäköistä.

MUUT HAUTAPAIKAT JA KALMISTOT KIVENNAVALLA

Edellä käsitellyt kalmistot muodostivat tässä selkeän tarkasteltavan kokonaisuuden, sillä ainoastaan kyseisistä kohteista on ollut luotettavia tietoja niiden 1700-luvulle ajoituvasta hautauskäytöstä. Näiden tarkastelu omana kokonaisuutenaan oli perusteltua myös siinä mielessä, että kyseiset kohteet nähtävästi edustivat paikallisesti käytettyjen seutukalmistojen viimeistä, asiakirjalähteisäkin esiintyvää vaihetta.

Kivennavan alueella on kuitenkin ollut myös monia muitakin mahdollisia kalmistoja ja hautapaikkoja. Vaikka tiedot näistä ovat luonteeltaan edellisiä hajanaisempia, voidaan tästäkin aineistosta yhteen koottuna hahmottaa yksityiskohtia edellistä laajemmasta – sekä ajallisesti että alueellisesti – kalmistollisesta kokonaiskuvasta. Koska kirjallisista aikalaislähteistä ei tietoja näiden kohteiden käytöstä löydy, lienee ainakin osa näistä 1730-lukua vanhempia. Osa paikallistarinoiden, paikannimien ja erilaisten luulöytöjen perusteella tunnetuista kohteista on kuitenkin hyvinkin epämääräisiä.

Lipolan Kalmoinmäki

Lipolan kylä sijaitsi Kivennavan koilliosassa, Inkerinmaan Lempaalan Kirjasaloa vastapäätä, rajajokena tunnetun Saijanjoen länsipuolella. Kalmoinmäki eli Kalmoi on kyläaukeasta luoteeseen Valkjärvelle kulkeneen tien varressa. Paikalle kerrotaan haudatun majuri Burghausenin "Mustan rykmen-

tin" viimeiseen mieheen kaatuneet sotilaat 1700-luvun alussa.⁶⁰ Taistelussa kunnostautuneen osaston kunniaksi Lipolan Kalmoinmäelle eli paikalle, josta oli löytynyt pääkalloja ja kokonaisia luurankoja, pystytettiin 1930-luvulla muistomerkki. Sampsa Leimun Muinaistieteelliselle toimikunnalle 12.2.1932 lähettämän tiedonannon mukaan esimerkiksi yksi luuranko olisi heti muistomerkkin edustalla, vain ohuen turvekerroksen alla.⁶¹

Lipolassa käytyä taistelua voidaan asiakirjalähteiden perusteella pitää todellisenä historiallisena tapahtumana. Taistelun kuvaus on esitetty esimerkiksi useissa 1800-luvun ja 1900-luvun vaihteen historiateoksissa ja muissa julkaisuissa, joista se levisi myös kansalliseen tarinaperinteeseen. Lippujensa mukaan Mustaksi rykmentiksi kutsutun 600-miehisen suomalaisjoukon kerrotaan kaatuneen viimeiseen mieheen Lipolassa kevättalvella 1703.⁶² Tarinan ydin on totta, mutta sen yksityiskohdat jokseenkin epäselviä: perinteeseen vaikuttaisi sekoittuneen Lipolan taistelua jo neljännevuosisata aiemmin eli vuonna 1676 käyty Mustan rykmentin taistelu Lundissa, jota johti majuri Herman von Burghausen.⁶³ Kivennavan Lipolassa rykmenttiä johdettiin puolestaan edellä mainitun poika, Carl von Burghausen, mikä voisi selittää pitkälti taistelun yksityiskohtien sekoittumisen toisiinsa. Asiakirjalähteiden⁶⁴ perusteella Lipolassa käytiin kyllä jonkinlainen kahakka suomalaisen rajavartio-osaston ja venäläisen partion välillä, minkä yhteydessä miehiä kaatui ja jäi vangiksi, mutta todennäköisesti yhteenotto oli siihen liittyvää tarinaperinettä paljon vaatimattomampi.

Vuonna 1930 paikalta hiekkaa kylän maantielle vedettäessä kiinnittyi huomio Kalmoinmäeltä esiin tullessiin kookkaisiin sääriluihin.⁶⁵ Luiden tulkittiin olevan pe-

räisin Lipolan taistelussa kuolleiden Mustan rykmentin sotilaiden haudoista. Paikalta löytyneet ihmisluut liitettiin tapahtumaan lähinnä ns. sivistyneiden arvausten voimin, toisin sanoen päättelyketju paikan luonteesta eteni yleisen tarinaperinteen ja hämärtyneiden historiallisten yksityiskohtien kautta Lipolassa taistelleen Mustan rykmentin hautapaikaksi. Jo syksyllä 1930 kohteella paljastettiin kaatuneiden sotureiden muistoksi pystytetty puinen muistoristi.⁶⁶ (Kuva 10.)

Kuva 10. Mustan rykmentin muistomerkki Lipolan Kalmoinmäellä. Risti pystytettiin mäelle nopeasti luiden löytymisen jälkeen vuonna 1930 (Kähönen 1959, 18).

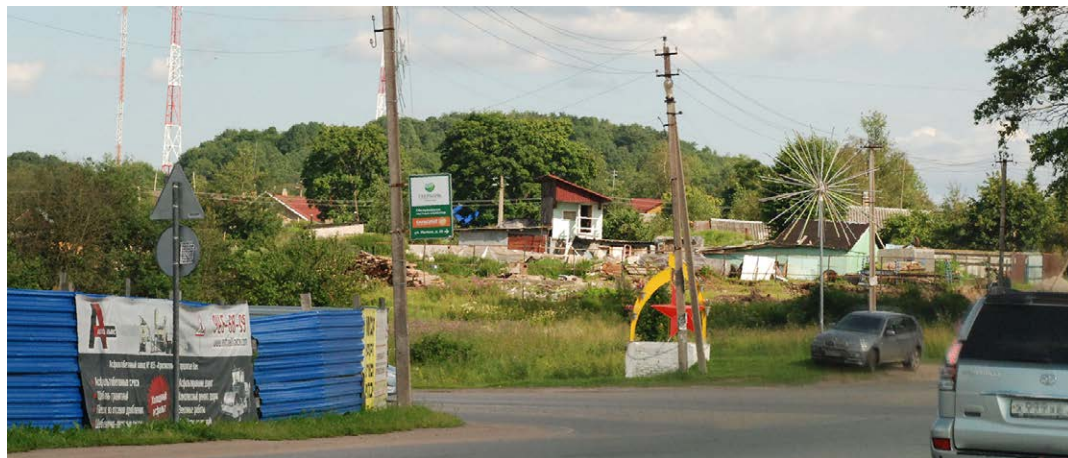
Aiheeseen ja paikkaan liittyviä aineistoja yhdistämällä vaikuttaa kuitenkin vahvasti siltä, ettei Lipolan Kalmoinmäellä ja Lipolan taistelulla ole juurikaan tekemistä keskenään, ellei kohteen ja tapahtuman sijaintia jossakin saman kylän alueella oteta huomioon. Näkemys vahvistuu tarkastelemalla vanhempaa kansanperinnettä ja paikasta kirjoitettuja havaintoja. Vielä 1890-luvun alussa kyseistä tuuheaa metsää kasvavaa paikkaa pidettiin ”jättiläisten” eli ”vanhan kansan” hautausmaana. Paikkaan liitettiin tuolloin myös uskomustarinoita, esimerkiksi sanottiin mäeltä kummittelevan maantiellä ohi kulkeville matkustajille.⁶⁷ Lipolan taistelun jälkinäytöstä, taistelussa kuolleiden sotilaiden hautaamista, eivät Kalmoinmä-

keä käsittelevät varhaisimmat tiedonannot lainkaan käsitelleet. Lisäksi mäeltä oli jo 1800-luvun lopulla havaittu haudan tapaisia syvennyksiä, jotka viittaavat yksittäisiin hautakuoppiin.⁶⁸ Kohde muistuttaa myös sijainniltaan, topografialtaan ja yleiseltä luonteeltaan läheisesti esimerkiksi edellä mainittua Kauksamon kalmistomäkeä. Paikkaa koskevat aiemmat havainnot voitaneenkin tulkita siten, että Lipolan taistelun muistomerkki pystytettiin paikallisväestön käyttämän kalmiston kohdalle.

Lipolan kylässä kerrotaan olleen myös toinen, Kalmoinmäkeä heikommin todettavissa oleva hautauspaikka. Lähinnä paikallistarinoihin perustuen on kylän lounaispuolella Latojärvestä laskevan Jukkosen eli Jukkosojan varrella sijaitsevien kylän niittyjen joukossa ollut Ruumiinhautoniittyksi kutsuttu niittyalue.⁶⁹ Nimen kerro-

Kuva 11. Lipolan nykyisin täysin kadonneen kylän muistomerkki Rautuun johtavan tien varressa. Kuva: J. Ruohonen.

Kuva 12. Kivennavan Linnamäki (taustalla) kuvattuna Pervomaiskojen päätieltä vuonna 2013. Kuva: J. Ruohonen.

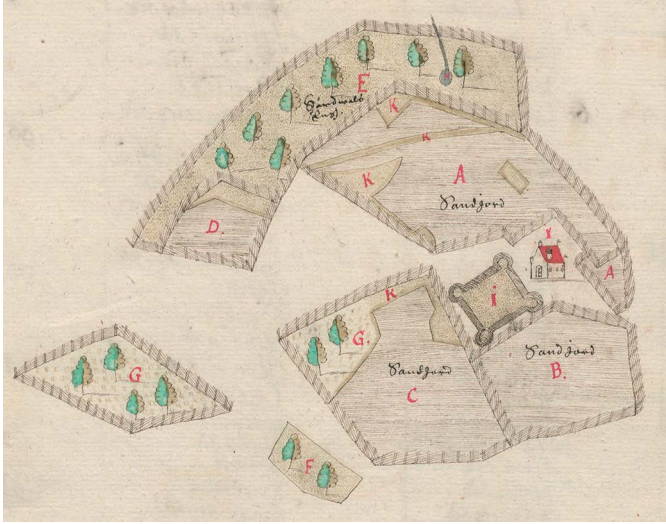
taan johtuneen siitä, että isonvihan aikana Lipolan kylän väki olisi paennut metsässä sijaitseviin piilopirtteihin, joista yksi olisi sijainnut mainitun niittykumpareen tuntumassa. Edellä mainittu tarina, jonka yleisiä piirteitä on ammennettu muista kansantarinoista, kertoo pakenevia asukkaita jäljittävien vihollisten, joita yleisesti kutsuttiin koirankuonolaisiksi, löytäneen kyseisen piilopaikan ja tappaneet sen asukkaat. Surmatut haudattiin lopulta niitylle, josta paikka tarinoiden mukaan sai nimensä.⁷⁰ (Kuva 11.)

Kivennavan Linnamäki ja kirkonkylän muita kohteita

Kivennavan kirkonkylä lähiympäristöineen muodostaa hautapaikkojen suhteen oman mielenkiintoisen alueensa. Kirkonmäen ohella etenkin kylän itäreunalla koHoava Linnamäki on ollut hautauskäytössä, sillä paikalta on löytynyt usein ihmisluita. Esimerkiksi pappilan perustuksia mäelle 1800-luvulla kaivettaessa paikalta löydettiin runsaasti pääkalloja ja muita luita. Kertoman mukaan mäeltä löytyneitä ihmisluita

olisi viety monta hevoskuormaa silloiseen kirkkomaahan uudelleen haudattavaksi. Luiden ohella paikalta olisi tullut esiin myös kivirakenteita ja esinelöytöjä, kuten sotamiehen panssari sekä erilaisten aseiden ja muiden sotatarvikkeiden jäännöksiä.⁷¹ Havainnoista tehtyjen päätelmien perusteella märkeä on pidetty kaatuneiden sotilaiden hautapaikkana. Linnamäen varhaisvaiheista ei ole olemassa tarkkoja tietoja, mutta se on linnoitettu jo ennen 1540-lukua. Venäläiset tuhosivat linnoituksen vuonna 1556, jonka jälkeen mäelle tai sen välittömään läheisyyteen perustettiin lyhytaikaiseksi jäänyt kuninkaankartano, jonka jäljiltä tiluksia viljelleet talonpojat luovuttivat paikan lopulta kirkkoherran virkataloksi vuonna 1614.⁷²

Linnoituksesta on ihmisluita löytynyt usein, myös aivan viime vuosien tutkimuksissa. Vuoden 2013 kaivauksissa mäen tasaiselle laelle kaivetulta 11 m² tutkimusalueelta paljastui neljä samansuuntaista, järjestyksessä ollutta ruumishautaa, joista kolme tutkittiin kokonaan.⁷³ Haudat olivat esineetömiä lukuun ottamatta yhtä tarkemmin ajoittamatonta rautaista vyön solkea. Löytöjen perusteella hautauksia ei voida ajoittaa tarkemmin, mutta venäläiset tutkijat

Kuva 13. Ote Kivennavan pappilaa ja sen tiluksia esittävästä kartasta. Linnoitus on merkitty pappilan viereen tunnuksella i. Ote Erik Aspegrenin maakirjakartasta eli vanhemmasta geometrisesta kartasta vuodelta 1643 (KA: MHA G 1 57-58).

arvelivat hautojen ajoittuvan keskiaikaisiksi. Kuten tämän artikkelin alkupuolella jo esitettiin, on pitäjän kirkon ajateltu siirtyneen Kivennavan kylästä Hanttulaan Vuotjärven rannalle joskus 1400-luvun lopulla ja palanneen takaisin Kivennavan kylään mahdollisesti 1560-luvulla. Kivennavan vanhin kirkko kirkkomaineen onkin mahdollisesti sijainnut Linnamäellä ennen mahdollista siirtymistään Hanttulaan.⁷⁴ Yksittäin omiin hautakuoppiinsa vierei viereen haudatut vainajat viittaavatkin paikan säännölliseen käyttöön. Ehkä Linnamäeltä 1800-luvulla luiden ohella havaitut maanalaiset kivirakenteet⁷⁵ ovat Linnamäellä sijainneen Kivennavan kirkon tai kirkon lattian alle rakennettujen hautakammioiden jäännöksiä? Edellä mainittu Hanttulan kylä on hallinnollisesti kuulunut ainakin jo 1600-luvulta lähtien Muolaaseen, sen myöhempään Valkjärven kappeliin, joten kyseisen paikan tarkastelu jää tämän artikkelin ulkopuolelle. (Kuvat 12 ja 13.)

Kivennavan kirkonkylän alueelta Muinaismuistoyhdistykselle tietoja kerännyt A. Leino mainitsee noin puolen kilometrin etäisyydeltä kirkosta länteen päin löytyneen "muutamasta kuopasta hiekkaa otettaessa,

päristöönkin. Toisaalta taas toisen tarinan mukaan paikalle olisi laskettu häpeällisesti haudattujen ruumiit. Näiden tietojen kerääjä perusti kaikki yksityiskohdat aiempiin kirjoituksiin sekä paikallisilta kuulemiinsa puheisiin, eikä itse käynyt löytöpaikoilla. Kohteiden tarkempi luonne jää epäselväksi, sillä tarkastuksia maastossa ei näihin kohteisiin missään vaiheessa ole tehty.

Raivolan Suomenkylä, Honkamäki ja Rontu

Vanha tarina kertoo Raivolan Suomenkylän Lolloinmäessä sijaitsevasta venäläisten kasakoitten joukkohaudasta. Hauta ajoittuisi kertomuksen mukaan lahjoitusmaa-aikaan, lähinnä siis isonvihan jälkeiseen ajankohintaan 1700-luvulla. **Johannes Munnen** vuonna 1938 kertoman vanhan tarinan mukaan alueen talonpojat tappoivat kuusi kasakkaa ja hautasivat ne edellä mainittuun paikkaan, jonka rinnakkaisnimenä on ollut Sepänmäki eli Kukkosenmäki.⁷⁷ Suomenkylällä on taroitettu mäkiharjanteella sijaitsevaa Ylä-Raivolaa erotuksena Roslivajärven rannalla olevasta venäläisperäisen työväestön Ruukista eli Venäänkylästä eli Ala-Raivolasta.⁷⁸

Myös pitäjän itäosissa Hiirelän ja Tonterin kylät yhdistävän tien varressa olevalle Honkamäelle on kerrottu haudatun muinaisten sotien aikana venäläisiä. 1930-luvulla muistiinmerkityn uskomustarinan mukaan kankaalla on voinut nähdä kasakan ratsastavan, minkä lisäksi metsästä kuuluu välillä saappaiden heittelemistä.⁷⁹ Edelleen Holtilan Pöllömäkeen on yhdistetty kummittelun lisäksi kertomus paikkaan haudatuista sotilaskarkureista, jonka lisäksi moniin muihinkin kohteisiin liittyy vastaavia tarinoita.⁸⁰ Kuten edellä on jo usean kohteen osalta todettu, liittyvät erilaiset kummitus- ja aavetarinat usein vanhojen hautapaikkojen yhteyteen. Koska luita tai muita ihmisjäännöksiä ei paikoilta useinkaan tiedetä löytyneen, tarkkoja sijaintipaikkoja ei edellä mainituille kohteille ole mahdollista määrittää. Honkamäki esimerkiksi on hyvin laaja metsäkangasalue noin kahden kilometrin etäisyydellä kummastakin mainitusta kylästä.

Tiedoiltaan lähinnä viitteellisiä tai luonteeltaan melko epämääräisiä kohteita on Kivennavalla mainittujen lisäksi vielä muitakin. Esimerkiksi Polviselän ja Kekrolan kylien välillä sijaitsevassa Ronnussa eli Ronnunkylässä on ollut Kalmistonpeltoniminen paikka, josta ei kuitenkaan ole säilynyt tarkempia tietoja.⁸¹ Paikkaan liittyvän nimenantotradition perusteella kohdetta voidaan pitää Vammelsuun kalmiston kaltaisena, mutta 1700-lukua vanhempana, hautapaikkana.

1600-LUVUN TILANTEEN HISTORIAALLINEN REKONSTRUKTIO

Retrogressiivisen tarkastelun kautta voidaan tehdä tulkinta kirkollisten luetteloiden kuvastamaa ajanjaksoa varhaisemmas-

ta vaiheesta Kivennavalla. Tarkastelussa rekonstruoidaan menneisyyttä tiedossa olevan kehityksen puitteissa, yhdistämällä siihen kohteista edellä esiteltyjä fragmentaarisia tietoja. Tätä kautta kokonaiskuva 1600-luvun tilanteesta hahmottuu jonkin verran erilaisena verrattuna edellä esitettyyn 1700-luvun tilanteeseen. Esimerkiksi 1600-luvulla paikallisten kalmistojen verkosto Kivennavan alueella on todennäköisesti ollut 1700-lukua tiiviimpi ja kohteita olisi siis ollut käytössä määrällisesti aiempaa enemmän. Edellä esitettyä 1700-luvun tilannetta (kuva 9) tarkasteltaessa jää esimerkiksi pitäjän itäreunaan Kauksamon ja Kuokalan väliin huomattavan laaja tyhjä alue, jossa erillistä hautapaikkaa ei ole. Kyseiseltä alueelta on etäisyys Kivennavan kirkolle kuitenkin varsin pitkä, mistä johtuen oman hautapaikan, yhden tai useamman, tarve on todennäköisesti ollut huomattava. Tällaisena onkin saattanut toimia esimerkiksi jo aiemmin mainittu Ronnunkylän kalmisto. Sen sijainti kylän lähellä viittaa paikalliseen, yhden tai muutaman lähikylän käyttämään kalmistoon. Toisaalta pitäjän läpi luoteesta kaakkoon, eli Viipurista Inkerinmaalle, johtaneen valtaväylän varrella ja sen läheisyydessä olevista kylistä on päästy kulkemaan kirkonkylään syrjäkyliä vaivattomammin. Tältä alueelta ei olekaan tiedossa yhtään hautapaikaksi epäiltyä kohdetta.

1600-luvulla hautapaikat ovat todennäköisesti olleet myös 1700-luvun käyttäjiä pienempien asutusyksikköjen käyttämiä. Esimerkiksi Lipolan Kalmoinmäki vaikuttaisi yksityiskohtiensa perusteella olleen mieluummin Kauksamon tapainen kalmisto, paikallisten käyttämä kylä- tai seutukalmisto. Teoriaa tukee samankaltaisen nimeämistradition lisäksi kohteeseen vasta myöhemmin liitetty, Lipolan taisteluun yhdistetty tarinaperinne, ja paikalta havaitut

yksittäiset hautaukset. Hautaaminen Kalmoinmäelle on kuitenkin lopetettu viimeistään 1600- ja 1700-lukujen vaihteessa, sillä kohde ei ainakaan kirkollisten luetteloiden perusteella ollut enää 1700-luvulla käytössä. Tuolloin Lipolan kylästä vainajat vietiin haudattavaksi joko kirkolle tai läheiseen Kauksamon kalmistoon.

Seurakuntaa pienempiin käyttäjäyhteisöihin viittaavat myös jo Kivennavan aluetta esittävään vanhimpaan 1640-luvun karttaan merkityt kappelirakennukset.⁸² Esimerkiksi Pihlaisissa tuolloin esiintyvä, pitkälle 1700-luvulle asti alueen kartografisissa esityksissä toistuva, kappelirakennus viittaa tietyllä tasolla järjestäytyneeseen ja vakiintuneeseen paikallistason kirkolliseen toimintaan. Kyse ei kuitenkaan ole ollut Kivennavan alaisuuteen kuuluneesta virallisesta kappeliseurakunnasta, jollaisesta kaikki asiakirjalähteetkin vaikenavat, vaan jonkinlaisesta pienestä kirkkorakennuksesta, ehkä rukous- tai saarnahuoneesta, pitäjän luoteiskulmalla. Toinen vastaava kirkkorakennus, Pyhän Mikaelin kirkko, on merkitty 1600-luvun kartoissa pitäjän kaakoiskulmalle.⁸³ Myös Kivennavan Kotselässä on päätelty olleen kirkkorakennus, mutta kyse on tarinaperinteen ja kartografisen tiedon tulkintavirheestä.⁸⁴ Ester Kähönen on epäillyt paikallisten kappelirakennusten olevan jo keskiaikaista perua. Tällainen on todennäköisesti ollut ainakin naapuripitäjässä Uudellakirkolla, jossa sijaitsi 1780-luvulle asti käytössä ollut Kaukjärven Pyhän Birgitan kappeli. Kivennavan kohteiden osalta kyse lienee viimeistään 1500-luvun puolivälissä rakennetuista pienistä kappeleista.⁸⁵ Näiden yhteydessä näyttäisi yleensä olleen myös oma kirkkomaa.

Osa Kivennavan kohteista vaikuttaisi jäävän pois käytöstä viimeistään 1600- ja 1700-lukujen vaihteessa. Alueen väestöpoh-

jassa tapahtui vuosisaan vaihteen molemmin puolin huomattavia muutoksia. Suuren kuolovuosien ja Suuren Pohjan sodan aiheuttama väestökato heijastui jopa kokonaisten kylien konkreettisena autioitumisena. Syntynyt asutustyhjiö täyttyi kuitenkin nopeasti, ja 1730-luvun asiakirjoissa mainitaankin erikseen, että pitäjään on tullut runsaasti väkeä muualta Suomesta.⁸⁶ Paikalliset asutuskatkokset ovat varmasti vaikuttaneet hautapaikkoja käsittelevien muistitietojen ja tarinoiden sisällölliseen hämärtymiseen, mutta myös joidenkin hautapaikkojen täydelliseen unohtamiseen. Kalmistoihin viittaavat paikannimetkään eivät välttämättä ole säilyneet paikallisyhteisöjen käytössä. Myöhemmät epämääräiset luulöydöt ovat saattaneet synnyttää erilaisia nimenselitystarinoita ja kansanetymologioita aina 1900-luvulle asti. Kohteisiin liitetyt tarinat eivät kuitenkaan välttämättä lainkaan ilmoita niiden taustalla olleita todellisia tapahtumia tai hautapaikkojen ajallista käyttöä. Perimätiedon esittämään todellisuuteen on edellä mainituista syistä johtuen syytä suhtautua varauksellisesti.

KOhteet KOKONAISUUTENA: SEUTUKALMISTOJA LUTERILAISELLA KANNAKSELLE

Erikseen tarkasteltuna näyttäytyvät edellä esitelty Kivennavan kohteet joko myöhäisinä tai tarkemmin ajoittamattomina epämääräisinä hautapaikkoina, joita aiemman tutkimuskirjallisuuden ja fragmentaaristen lähdeaineiston perusteella olisi lähinnä käytetty Venäjää vastaan käytyjen sotien aikana sekä vielä 1700-luvulla häpeällisiin hautauksiin. Kohteista kerättyjä tietoja kootusti tarkasteltuna voidaan näiden hautapaikkojen luonteesta kuitenkin saada huomattavasti

yksityiskohtaisempi – ja täysin toisenlainen – kuva.

Kaikki kohteet muistuttavat ulkoisilta piirteiltään läheisesti toisiaan. Hautapaikat ovat sijainneet hiekkaisilla mäillä tai pienillä kumpareilla, yleensä teiden varsilla tai niiden välittömässä läheisyydessä. Muusta Itä-Suomesta poiketen vesistöjen läheisyys ei kuitenkaan ole kohteille luonteenomaista. Koko Kivennapa oli enimmäkseen sorajaa hiekkamaata, jossa merkittäviä vesistöjä muutoinkin oli varsin niukasti. Virtausten kuluttamat syvät jokilaaksot eivät Kannaksen kaakkoisosassa puolestaan koskaan näytelleet roolia käytännön kulkuväylinä. Jotkin kalmistoista sijaitsevat puolestaan kylien välisillä rajoilla. Monissa kertomuksissa on toistettu tarinaa esimerkiksi Kalmoinmäellä sijaitsevasta Mietttilän ja Kauksamon kylien välisestä rajasta.⁸⁷ Kyse lienee kuitenkin käytännön tekijöistä ja viime kädessä myös sattumasta: kylätien varrella sijaitseva hautapaikka on helposti käyttäjien saavutettavissa useammasta suunnasta saavuttaessa. Kauempana asutuksesta oleviin hiekkaisiin kumpareisiin ei myöskään ole kohdistunut samankaltaisia maankäyttöpaineita kuin kylän keskellä sijaitseviin kohteisiin.

Asiakirjalähteiden kautta tavoitetaan kuitenkin vain tiettyjen kohteiden viimeiset käyttöajankohdat. Esimerkiksi tässä yksityiskohtaisimmin käsiteltyjen Kauksamon, Kuokkalan, Pihlaisten ja Vammelsuun kalmistojen laajempaa käyttöä voidaan hakea 1700-luvun ensimmäiseltä puoliskolta ja ainakin koko 1600-luvulta, todennäköisesti myös jo 1500-luvun puolelta. Tarve erillisille hautapaikoille on Kivennavan kulkukunnillekin syntynyt jo heti alueen pysyvän asutuksen myötä, viimeistään keskiajan kuluessa.⁸⁸ Haudattujen suuri lukumäärä esimerkiksi Kuokkalassa tai Vammelsuussa viittaa joka tapauksessa hyvin pitkään jat-

kuneeseen käyttöön. Koska yhtään näistä hautapaikoista ei ole koskaan tarkemmin tutkittu, ei kohteiden tarkkoja perustamisajankohtia voida esittää.

Onkin todettavissa, että Kivennavan alueella haudattiin 1700-luvun puoleen väliin asti vainajia kirkonkylän lisäksi ympäri pitäjää sijainneille, virallisen hyväksynnän saaneille paikallisille hautapaikoille. Kyläkalmistoista ei ole kyse, sillä paikkoja käyttänyt yhteisö on koostunut useamman kylän alueesta. Koska paikalliset ovat kutsuneet paikkoja niiden käyttöaikana yleisnimillä *kalmo* ja *kalmisto*, voidaan näistä käyttää nimitystä seutukalmisto.

Vielä 1600-luvulla on kalmistojen verkosto Kivennavalla luultavasti ollut 1700-lukua tiiviimpi. Tuolloin alueella on todennäköisesti ollut seutukalmistojen lisäksi myös pienempien yhteisöjen, kuten yksittäisten kylien, käyttämiä kyläkalmitoja, jotka kuitenkin hylätään ennen 1700-lukua. Alueella mahdollisesti sijainneiden pienten kappeliin käyttö päättyy samoin 1600-luvun aikana tai viimeistään aivan seuraavan vuosisadan alussa.

Tällaista erillisistä kalmistoista koostuvaa järjestelmää ei aiemmin ole tunnistettu, ainakaan tässä laajuudessa, luterilaisen Itä-Suomen alueelta. On selvää, ettei ilmiö rajoitu ainoastaan Kivennavalle ja sen lähiympäristöön, vaan esimerkiksi Kannaksella on runsaasti samankaltaisia kohteita vanhan Ruotsin Karjalan alueella. Vastaväenlaisiin hautapaikkoihin viittaavat muun muassa eri paikoista muualta vanhan Äyräpään kihlakunnan alueelta talletetut lukuisat paikannimet ja tarinat.⁸⁹ Yksittäisistä kohteista esimerkiksi Antrean Kavantsaarella sijainnut kalmistosaari on todennäköisesti vastaavan tradition yksi edustaja vanhan Jääsken pitäjän alueella.⁹⁰ Ilmiö kokonaisuudessaan viittaa hyvin laajalle le-

Kuva 14. Lintulan kylä ortodoksisine kirkkorakennuksineen 1770-luvulla. Pietariin johtava valtamaantie ylittää kylän kohdalla Lintulanjoen. Ote 1770-luvun kartasta (KA: MHA: VKKA, VI 7a:1 la. 253). Pohjoinen ylävasemmalla.

vinneeseen ja vakiintuneeseen käytäntöön, joka oli voimissaan ainakin 1600-luvulta 1700-luvun puoliväliin. Suurimpana syyinä erillisille kalmistoille niin Kivennavalla kuin muuallakin Itä-Suomessa voidaan pitää paikallisia olosuhteita. Vaikka teoriassa esimerkiksi Kivennavan kirkko kirkkomai-
neen palveli koko pitäjän väestöä, käytännössä seurakunnan pinta-ala oli niin laaja, ettei kirkollisten toimitusten keskittämistä yhteen paikkaan voitu edes edellyttää. Hautapaikasta kirkossa tai kirkon välittömässä läheisyydessä alkoi viimeistään 1600-luvulla tulla vainajan arvoa ja sosiaalista asemaa korostava tunnusmerkki. Koska kaikkien vainajien hautaamista kirkolle ei kuitenkaan vaadittu, vietiin ainakin osa vainajista lähellä asuinpaikkaansa sijaitseviin paikallisiin, kirkollisen hyväksynnän saaneisiin hautapaikkoihin.

Historiallisten asiakirjalähteiden valossa Kivennavan viimeisetkin seutukalmistot jäivät pois 1700-luvun puolivälin tienoilla tai hieman tämän jälkeen. Tradition viime vaiheissa kyseisellä vuosisadalla enemmistö vainajista haudattiin jo pitäjän kirkolle, ja vain pieni osa enää kyliin. Tämän jälkeen Kivennavan kirkonkylän kirkkomaa toimi yhteisenä hautapaikkana koko pitäjän väelle 1800-luvun loppupuolelle asti,

jolloin erillisiä hautapaikkoja ryhdyttiin jälleen perustamaan. Joissakin tapauksissa aiemmin käytössä olleiden seutukalmistojen voisi ajatella muodostaneen pohjan pitäjään myöhemmin perustettaville hautausmaille. Näin ei asian laita kuitenkaan ollut, sillä kaikki 1700-luvulla käytetyt kohteet jäivät todennäköisesti käytöstä vielä kyseisen vuosisadan kuluessa. Uusien hautapaikkojen synty liittyi lähinnä vuoden 1879 terveydenhoitoasetukseen, jossa hautausmaat määrättiin perustettavaksi riittävän etäälle asutuksesta.⁹¹

Tarve uusille hautausmaille perustui myös asutuksen jatkuvaan kasvuun. Polttavinta tämä oli pitäjän koillisnurkassa myöhemmän Terijoen kunnan alueella, joka Pietarin läheisyydestä johtuen vastaanotti huomattavan määrän uusia asukkaita. Tänne viralliset hautausmaat saatiin jo 1880-luvulla. Ensimmäiseksi perustettiin Kivennavalle vievän tien varteen ortodoksinen hautausmaa; luterilainen hautausmaa tuli saman tien varteen Ruskeasuolle vuonna 1905. Asutuksen laajentuessa myös muihin Terijoen kyliin saatiin omia hautausmaita. Kuokkalaan perustettiin oma hautausmaa esimerkiksi vuonna 1912, mutta sitä ei sijoitettu myöhemmin jatkosodan aikana kaivetulle alueelle, vaan siitä kilo-

metrien päähän Rajajoen tuntumaan Haapalan Tulokkaaseen.⁹²

Kivennavan ortodoksikalmistot ja -hautausmaat edustavat historialliselta taustaltaan pääosin toisenlaista traditiota tässä käsiteltyyn muuhun aineistoon nähden. Venäläistä väestöä siirrettiin työvoimaksi 1700-luvun lopulla ja 1800-luvulla suuren Pohjan sodan jälkeisille lahjoitusmaille, etenkin Lintulan ja Raivolan kyliin. (Kuva 14.) Venäläisten yhteisöjen tarpeisiin perustettiin omat hautapaikkansa, ja näiden läheisyyteen rakennettiin myös rukoushuoneita.⁹³ Virallisten hautausmaiden lisäksi 1800-luvun aikana perustettiin epidemiahautausmaita, joita kaikkia tuskin edes otettiin käyttöön. Esimerkiksi vielä 1893 perustettiin Viipurin läänin kuvernöörin esityksen mukaan Raivolan kylään erillinen kolerahautausmaa.⁹⁴

Juha Ruohonen
jukaru@utu.fi

Arkeologia
Geotalo
Akatemiankatu 1
20014 Turun yliopisto

LOPPUVIITTEET

- 1 MV: Lehmusvaara 1944.
- 2 Näistä esim. Mutru 1951: 263; Salokas 1951: 373.
- 3 Esim. Nilsson 1989: 14; Paavola 2003: 25.
- 4 Esim. Pirinen 1991: 156, 174, 242; Salomies 1944: 177–178.
- 5 Esim. Nilsson 1989: 47, 73.
- 6 Esim. Hiekkanen 2003b: 14–15; Pirinen 1991: 156, 174, 242.
- 7 Esim. Paavola 1998: 37–38.
- 8 KL 1686 XVIII.

- 9 FMU 2628.
- 10 REA 130.
- 11 FMU 4625; Salenius 1872: 3–4; Sillman 1912a: 20.
- 12 Kähönen 1959: 163; Sillman 1912a: 6, 20.
- 13 Salenius 1872: 3–4; ks. myös Sillman 1912a: 6, 20–21.
- 14 Esim. Sillman 1912a: 21; Ks. myös Kähönen 1959: 163–164. Tämä Edgar Sillmanin alun perin esittämä teoria Hanttulan lyhytikäiseksi jääneestä kirkosta on historiantutkimuksessa vakiintunut tulkinta, vaikka asia aihepiireineen tuntuisi vaativan uutta, yksityiskohtaista ja kriittistä tarkastelua. Tämän artikkelin puitteissa siihen ei ole mahdollisuuksia.
- 15 Esim. Sillman 1912a: 20; Kähönen 1959: 163.
- 16 Kähönen (1959: 615) pitää Mansikkamäkeä myöhempänä Kirkkomäkenä.
- 17 Kiuru 1952: 186–190; Salenius 1872: 41; ks. myös Rinno 1997: 108–113.
- 18 KA: MHA G 1 57–58.
- 19 Esim. Kähönen 1959: 165.
- 20 Suomenmaa 1923: 242, 249.
- 21 Tutkimushankkeesta ja sen osatuloksista ks. esim. Ruohonen 2013; Ruohonen *et al.* 2014.
- 22 Esim. Ruohonen 2002; menetelmästä ks. myös Ruohonen 2011.
- 23 KA: Kivennavan seurakunnan arkisto I C:1–2 (kuolleiden ja haudattujen luettelot 1729–1771). Jatkossa yksittäisiä tapauksia käsiteltäessä ei erikseen viitata Kivennavan kuolleiden ja haudattujen luetteloon. Tapah-
tummat löytyvät asiakirjoista mainitun päivämäärän tai muun ajanjakson kohdalta.
- 24 H. M. (nimim.) 1953.
- 25 MV: Schwindt 1892.
- 26 MV: Leino 1893.
- 27 Esim. Kähönen 1959: 48–49; 1985: 229; ks. myös Hiekkanen 2003: 482.
- 28 Sorokin & Belskiy 2014.
- 29 Ks. esim. Ruohonen 2018.
- 30 MV: Leino 1893: 201.
- 31 NA Kivennapa Selosenmylly, Mikko Pimiä 1941; NA Kivennapa Selosmylly, Viljo Nissilä 1953; Kiuru 1952: 13; Hyytiä 2005: 424.
- 32 RA: Lantmäteristyrelsens leverans 1850, 42;

- ks. myös Kiuru 1952: 536–540; Kähönen 1959: 165.
- 33 Kiuru 1952: 536–540.
- 34 KA: MHA: VKKA, VI 7a:1 Ia. 252.
- 35 Leimu 1932; SKS KRA Kivennapa. Pulliainen, Liina. KRK 136:5; NA Kivennapa Kalmoinmäki, Urho Pekkanen 1948 ja MV K27: 78 1980 Kivennapa.
- 36 NA Kivennapa Kalmoinmäki, Pentti Hippeäinen 1941; MV K27: 78 1980 Kivennapa.
- 37 NA Kivennapa Kalmoinmäki, Topias Kilpi 1963.
- 38 SKS KRA Kivennapa. Pulliainen, Liina. KRK 136:5; NA Kivennapa Kalmoinmäki, Juho Salminen 1948.
- 39 NA Kivennapa Kalmojenniitty, Helena Kiljunen 1948; NA Kivennapa Kalmoinkujaset, Helena Kiljunen 1948.
- 40 Esim. NA Kivennapa Kalmat, Vilho Pekkanen 1959.
- 41 H. M. (nimim.) 1953.
- 42 SKS KRA. Ulla Mannonen 8396. 1938. Makslahti, Römpötti; SKS KRA. Uusikirkko. Ulla Mannonen 8397. 1938. Makslahti, Römpötti.
- 43 SKS KRA Uusikirkko. Vammeljoen n.s.:n arkisto 5. 1935.
- 44 KA: Uudenkirkon seurakunnan arkisto, I C:1-2 (kuolleiden ja haudattujen luettelot 1752-1764).
- 45 Salenius 1872: 48–49; myös Kähönen 1959: 135–136.
- 46 MV: Leimu 1932.
- 47 Esim. Mutru 1951: 257.
- 48 Pois lukien Haapalan virheellisesti tulkittu kohde.
- 49 Esim. Kähönen 1985: 229; Talve 1988: 5–6.
- 50 Kivennavan kirkon penkkijärjestyksestä esim. Kiuru 1952: 173.
- 51 Kähönen 1959: 638; myös 1985: 229.
- 52 Kähönen 1959: 638; myös Kähönen 1985: 229.
- 53 Näistä esim. Rimpiläinen 1971: 275–290.
- 54 Muutamia luvattomia hautapaikkoja tulee ilmi 1600-luvun tuomiokirjoista. Esim. Kähönen 1959: 638.
- 55 Sillman 1912a: 8-10. Kivennavan reuna-alueilta saatettiin seurakunnan oman kirkon sijaan käydä kirkossa myös naapuripitäjän puolella (Kähönen 1959, 639–640).
- 56 Kähönen 1959: 639.
- 57 KA: Kivennavan talvikäräjät 1679, jj22: 59–60; ks. myös Kähönen 1959: 639.
- 58 Kivennavan kesäkäräjät 1680, jj22: 7–20, KA.
- 59 Käytännöstä ks. esim. Rimpiläinen 1971: 275–278.
- 60 NA Kivennapa Kalmoi, Ester Suutari 1941; NA Kivennapa Kalmoinmäki, Juho Salminen 1948.
- 61 MV: Leimu 1932.
- 62 Esim. Kiuru 1952: 558-559; Kähönen 1985: 17; Ranta 1987, 254–255; Salenius 1872: 36.
- 63 Henkilöstä ks. esim. Syrjö 1998.
- 64 Esim. Yrjö-Koskinen 1865: 70.
- 65 Kiuru 1952: 559.
- 66 Kiuru 1952: 559.
- 67 MV: Leino 1893: 40–41; myös Kähönen 1959: 48-49.
- 68 MV: Leino 1893: 40–41.
- 69 Esim. NA Kivennapa Ruumiinhautoinniitty, Liina Pulliainen 1948; NA Kivennapa Ruumiinhautoinniitty, Topias Kilpi 1963; MV K27: 78 Kivennapa.
- 70 NA Kivennapa Ruumiinhautoinniitty, Juho Salminen 1948.
- 71 MV: Leino 1893: 198–199; Salenius 1872: 40–41.
- 72 Esim. Sillman 1912b: 104, 106. Kivennavan 1500-luvun skanssista ks. Katajala 2010: 121.
- 73 Sorokin & Belskiy 2014: 150–153.
- 74 Esim. Kähönen 1959: 163.
- 75 Esim. Savo-Karjala 7.6.1893. Kirjoittaja on nimimerkki A. L. (A. Leino).
- 76 MV: Leino 1893: 199–200.
- 77 SKS KRA Kivennapa. Anna Munne 117. 1938; NA Kivennapa Lolloinmäki, Viljo Nissilä 1953; NA Kivennapa Lolloinmäki, 1948.
- 78 Kiuru 1952: 453; myös MV: Leino 1893: 127–128.
- 79 Ruuttu 1931: 22. Ruutulla paikka on virheelisessä muodossa Konkamäki.
- 80 Esim. Kaivola 1979: 266–267. Monet tarinat ovat ajoituksellisesti ongelmallisia, sillä niitä ei voida yhdistää mihinkään tiettyyn historialliseen tapahtumaan tai ajanjaksoon paikakunnan historiassa.

- 81 Kiuru 1952: 519.
- 82 RA: Lantmät. lev. 1850 nr. 42; Kähönen 1959: 165.
- 83 Esim. RA: Lantmät. lev. 1850 nr. 42. Tästä kohteesta tiedot ovat Pihlaistenkin kappelia vähäisempiä, eikä rakennus pääsääntöisesti enää esiinny 1600-lukua nuoremmissa kartoissa.
- 84 Esim. Kähönen 1959: 165. Ks. myös Kiuru 1952: 171–172, jossa Kotselän kirkkoa perustellaan viitaten 1700-luvun alkupuolen karttaan. Kyseisen kartan (Seutter 1740) kappelimerkintä viitanee kuitenkin Pihlaisten kappeliin.
- 85 Kähönen 1959, 165; Hiekkanen 2003: 503; Ruohonen 2013. Kivennavan varhaisia kirkkoja ja 1600-luvun kappeleita tullaan tarkastelemaan toisessa artikkelissa.
- 86 Talolukujen muutoksista esim. Karskela 1989: 128–139; Salenius 1872: 38.
- 87 Esim. NA Kivennapa Kalmat, Vilho Pekkanen 1959.
- 88 Suuri osa Äyräpään kihlakunnan asutuksesta on syntynyt todennäköisesti jo rautakaudella. Alueen rautakaudelle ja keskiajalle ajoittuvista arkeologisista havainnoista ks. Laakso 2012.
- 89 Esim. Kähönen 1959: 48–49, 638. Ks. myös Hiekkanen 2003: 482
- 90 Ruohonen 2018.
- 91 Lisäksi asutuskeskuksissa ennestään sijaitsevien hautausmaiden käytöstä oli luovuttava kymmenen vuoden siirtymäkauden jälkeen. Terveystieteiden tutkimuskeskus 1879.
- 92 Terijoen hautausmaista esim. Mutru 1951: 263; Salokas 1951: 373.
- 93 Kähönen 1985: 72–74, 267–268. Kyyrölän lahjoitusmaa-alueelle Muolaaseen syntyi jo 1720-luvulla venäläisten maaorjien asutuma keskus ortodoksisine kirkkoineen ja kirkkomaineen.
- 94 Louhi 6.10.1893 no 116.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Maanmittaushallituksen arkisto (MH)

Maanmittaushallituksen verollepanokartat, Viipurin läänin verollepanokartat

Geometrisk Charta öfver Wammelsu Bys ägor uti Nykyrcko sokn Stranda Härad och Wiborgs Province... 1781. 125 Uusikirkko 16:1a–b.

Maanmittaushallituksen uudistusarkisto (MHA) Kivennavan ja Tirttulan maakirjakartta. Euräpä Härad Kijvennäbs Sochn. G 1 57–58. Vammelsuun maakirjakartta. Euräpä Härad och Nykörke Sochn. G 1 37–38.

Viipurin kuvernementin revisionikonntorin kartta-arkisto (VKKA)

Charta Beskrifning öfver de Stockskogar som till den i Kivinebbs Sokn och Wota åå på Ahijärvi bys ägor anlagde Sägqvarn projecterade äro. 1778, 1779. VI 7a:1 la. 252.

Geographisk Charta öfver de Stockskogar som till den i Kivinebbs Sokn och Wota åå På Ahijärvi Bys ägor anlagde Sägqvarn projecterade äro. 1778, 1779. VI 7a:1 la. 253.

Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat Jääsken, Lappeen, Rannan ja Äyräpään tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat

Kivennavan seurakunnan arkisto Kuolleiden ja haudattujen luettelot (1729–1771) I C:1–2

Uudenkirkon seurakunnan arkisto Kuolleiden ja haudattujen luettelot (1752–1764) I C:1–2

Kotimaisten kielten keskus

Nimiarkisto (NA)

Museovirasto (MV)

Kansatieteelliset kyselyt. K27: 78 hautasaaret (1980). Kivennapa.

Lehmusvaara, I. 1944. Ilmoitus 19.1.1944 joukkohaudasta Muinaistieteelliselle tmikunnalle. Kpt. I. Lehmusvaara.

Leimu, Sampsa 1932. Sampsa Leimun Muolaasta lähettämiä tietoja ja karttoja 12.2.1932.

Leino, A. 1893. Äyräpään kihlakunnan muinaismuistoja.

Schwindt, Theodor 1891. Kertomus muinaistieteellisestä tutkimusmatkastani Äyräpään kihlakunnassa kesällä 1890.

Riksarkivet, Tukholma (RA)

Charta öfver Wiborgs Lähn. Lantmäteristyrrelsens leverans 1850, nro 42.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS)

Perinteen ja nykykulttuurin kokoelma (KRA)

Painetut lähteet

Finlands medeltidsurkunder (FMU) I–VIII. Red. Reinhold Hausen. Finlands statsarkiv. Helsingfors 1910–1935.

Kircko-Laki Ja Ordningi 1686 (KL). Hellemaa, Lahja-Irene & Jussila, Anja & Parvio, Martti (toim.) 1986. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 444.

Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas svartbok, med tillägg ur Skoklosters codex Aboensis (REA). I tryck utgiven af Finlands Statarkiv genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1890.

Seutter, Mattaeus 1740. *Nova et accurata delineatio Ingriae et Careliae cum magna parte Sinus Finnici et Lacus Ladogae, nec nom Insularum adjacentium*. Augsburg.

Suomenmaa V 1923. Viipurin lääni. Maantieteellis-taloudellinen ja historiallinen tietokirja. Tietosanakirja-osakeyhtiö, Helsinki.

Syrjö, Veli-Matti 1998. Burghausen, Herman von. *Kansallisbiografia* -verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997– (julkaistu 2.9.1998; viitattu 2.4.2017.)

Terveystenhoitoasetus 1879. Hänen Keisarillisen Majesteettinsa Armollinen Asetus, koskien terveydenhoitoa Suomessa.

Kirjallisuus

H. M. (nimim.) 1953. Kivennapalaisista kyläkuntakalmistoista 1700-luvulla. *Karjalan Aamu*, 39 vsk, no 5–6/1953, 120.

Hiekkanen, Markus 2003. Viipurin lääni – rautakaudesta keskiaikaan. *Viipurin läänin historia I. Karjalan synty*. Gummerus, Jyväskylä, 475–504.

Hiekkanen, Markus 2003b. *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Helsinki.

Kaivola, Terttu 1979. *Kivennavalla. Karjalaisia kertomuksia ja muistikuvia*. Karisto, Hämeenlinna.

Karskela, Sirkka 1989. *Kivennapa: väestö ja tilat isonvihan jälkeen*. Silmu-tuotanto.

Katajala, Kimmo 2010. Viipurin lääni rajamaakuntana. *Suomenlahdelta Laatokalle. Viipurin läänin historia III*. Porvoo, 11–216.

Kiuru, Paavo 1952. *Kivennapa: muistelmia ja kuvia entisestä kotiseudusta*. Kivennavan historia-toimikunta, Pieksämäki.

Kähönen, Ester 1951. Terijoen historiallisia vaiheita. Ent. Terijoen kunnanhoitokunnan asettama toimikunta (toim.), *Terijoki. Kuvia ja kuvauksia entisestä kotipitäjästä*. Julkaisutoimikunnan työvaliokunta, Lahti, 11–127.

Kähönen, Ester 1959. *Vanha Äyräpää I. Vuoteen 1700*. Entisen Äyräpään kihlakunnan historia-toimikunta, Helsinki.

Kähönen, Ester 1985. *Vanha Äyräpää II. Vuodet 1700–1870*. Entisen Äyräpään kihlakunnan historiatoimikunta, Kouvola.

Laakso, Ville 2012. Äyräpään kihlakunnan rautakausi (n. 300–1300 jKr.). Hannu Takala (toim.). *Äyräpään kihlakunnan esihistoria II*. Jään reunalta historialliselle ajalle. Lahden historiallisen museon julkaisuja n:o 2, Lahti, 241–251.

Louhi 6.10.1893, no 116.

Mutru, Väinö 1951. Kirkko, rukoushuone, papila ja hautausmaat. Ent. Terijoen kunnanhoitokunnan asettama toimikunta (toim.), *Terijoki. Kuvia ja kuvauksia entisestä kotipitäjästä*. Julkaisutoimikunnan työvaliokunta, Lahti, 257–270.

Nilsson, Bertil 1989. *De sepulturis. Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstifning*. Bibliotheca Theologiae Practicae. Kyrkovetenskapliga studier 44. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Paavola, Kirsti 1998. *Kepeät mullat. Kirjallisiin ja esineellisiin lähteisiin perustuva tutkimus Pohjois-Pohjanmaan rannikon kirkkohautoista*. Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora 28. Oulu.

Paavola, Kirsti 2003. Keskiajan hautaustavoista. *Koroinen eläväksi. Koroinen -seminaari* 7.–8.4.2001. Turun maakuntamuseon raportteja 19. Turun maakuntamuseo, Turku, 25–29.

Pirinen, Kauko 1991. *Suomen kirkon historia I. Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika*. Porvoo.

Ranta, Raimo 1987. Kaakkois-Suomi sodan varjossa 1700–1709. *Historiallinen Arkisto* 90. Suomen historiallinen seura, Helsinki, 215–341.

Rimpiläinen, Olavi 1971. *Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isoavihaa*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 84. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.

Rinno, Soile 1997. Karjalan luterilaisten seurakuntien kirkot. Rinno, Soile & Laukkanen, Minna (toim.) *Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet. Antreasta Äyräpään – hiljaiset kirkot*. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1a, 63–235.

- Ruohonen, Juha 2002. Väliaikaista kaikki on vaan? Historiallisen ajan hautasaaret arkeologisin kohteina. *Muinaistutkija* 4/2002, 32–43.
- Ruohonen, Juha 2011. Hautapaikkojen arkeologinen inventointi: Arkistotutkimuksesta kohteiden tunnistamiseen. Salo, Kati & Niukkanen, Marianna (toim.) *Arkeologisten hautakaivausten tutkimusmenetelmät. Museoviraston rakennushistorian osaston raportteja* 22. Museovirasto, Helsinki, 12–23.
- Ruohonen, Juha 2013. Uudenkirkon Kaukjärven Piretanniemen Pyhän Birgitan kappeli. *SKAS* 4/2012, 36–45.
- Ruohonen, Juha 2018. 'Hijte Sari'. Historiallisen ajan kyläkalmisto läntisellä Karjalankannaksella. *SKAS* 1/2018, 2–18.
- Ruohonen, J. & Belsky, S. & Oravisjärvi, J. 2014. Fragmentteja rautakaudelta. Läntisiä ja itäisiä rahoja Vpl. Pyhäjärven Pyhäkylästä. *Muinaistutkija* 2/2014, 2–10.
- Ruutu, Maija 1931. Kansantapoja ja -uskomuksia Karjalan Kannaksen itäosissa. *Kansatieteellisiä kuvauksia III*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Salenius, J. M. 1872. *Historiallisia tietoja Äyräpään vanhasta kihlakunnasta*. Tekijän kustannuksella, Helsinki.
- Salokas, Venla 1951. Muutamia kyläkuvia. Ent. Terijoen kunnanhoitokunnan asettama toimikunta (toim.), *Terijoki. Kuvia ja kuvauksia entisestä kotipitäjästä*. Julkaisutoimikunnan työvaliokunta, Lahti, 371–375.
- Salomies, Ilmari 1944. *Suomen kirkko keskiaikana. Suomen kirkon historia I*. Helsinki.
- Savo-Karjala* 7.6.1893, nro 62.
- Sillman, Edgar 1912a. Piirteitä Kivennavan pitäjän historiasta Ruotsin vallan aikana. *Historiallinen arkisto XXIII: II: 2*. Suomen historiallinen seura, Helsinki.
- Sillman, Edgar 1912b. Kivennavan linna. *Kaukomieli* 5, 99–106.
- Sorokin, Petr E. & Belskiy, Stanislav V. 2014. The Fortress of Kivennapa on the Karelian Isthmus. The Results of an Archaeological Investigation. *Fennoscandia Archaeologica XXXI* (2014). Suomen arkeologinen seura, Helsinki, 147–154.
- Talve, Ilmar 1988. Kalmisto – hautausmaa – kirkkotarha. Kulttuurihistoriaa Suomen hautausmailla. *Scripta Ethnologica* 38. Turku.
- Yrjö-Koskinen, Yrjö Sakari 1865. *Lähteitä ison vihan historiaan. Handlingar till upplysande af Finlands öden under det Stora nordiska kriget*. Helsinki.

TURUN KESKIAIKAISEN KAUPUNGIN KARTOITUS

ARKEOLOGISISSA KAUPUNKIKAIVAUKSISSA LÖYTYNEIDEN
RAKENNUSJÄÄNNÖSTEN DIGITAALISEN MALLINNUKSEN AVULLA

ABSTRACT

Mapping of the medieval city of Turku by digital modelling of the building remains of archaeological urban excavations

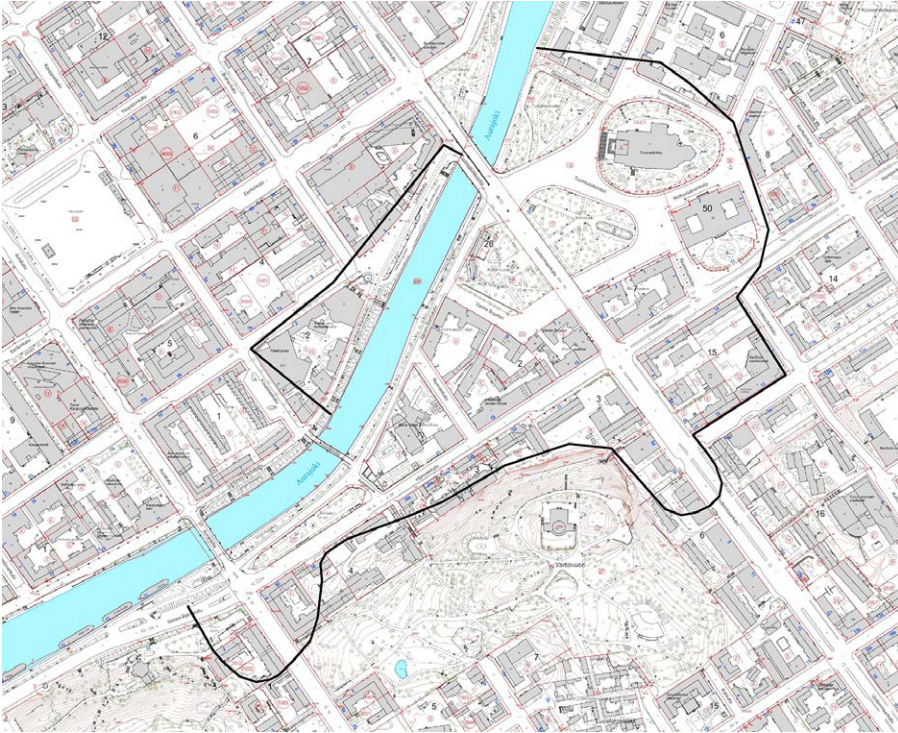
In September 2018 began a doctoral research focusing on the urban archeology of the medieval city of Turku. The study is limited to the medieval urban area of Turku and its surroundings, so for example, the medieval Turku Castle or Koroinen are not involved. The research extends from the founding of the city from around 1300 to the early 17th century, to the first 1634 urban mapping by Olof Gangius. The maps of archaeological excavations in the medieval urban area form the most important research material. Based on excavation maps, a digital map and 3D urban model will be made by using GIS and 3D modelling. Serving as an aid in the mapping are the terrain map of the city of Turku, land elevation model obtained by terrestrial laser scanning, press-drilling data of urban construction studies, 3D-vector map of underground pipelines and depth data of the Aura River. On the basis of mapping and modelling, the aim is to refine the location of early quarters, buildings and roads, to evaluate the location of historical sites presented on historical maps of the medieval city, and to explore the topography of the original landscape, land elevation and watercourse streams. Based on the different properties associated with building remains (e.g. material), it is possible to present them as occurrence ranges and spread maps. The survey also provides a clear picture of the researched, destroyed and intact areas and new potential research sites. The perspective of the work is interdisciplinary and it uses methods of medieval-, building- and urban archeology and represents digital humanism.

JOHDANTO

Turun yliopistossa alkoi syksyllä 2018 Turun keskiajan kaupunkiarkeologiaan keskittyvä väitöskirjatutkimus, jossa selvitetään Turun kaupungin keskiaikaisen karttakuvan kehitystä.

Turussa tehtyjen arkeologisten kaupunkikaivausten ajoitusten perusteella on voitu

rajata keskiaikainen kaupunkialue, joka sijoittui kaupungin varhaisaikoina karkeasti ottaen Tuomiokirkon ja Auransillan sekä Aurajoen ja mäkien (Kerttulinmäki ja Vartiovuori) väliin jäävälle kolmiomaiselle alueelle. (Kuva 1.) Tutkimus rajoittuu tälle ensimmäisenä kaupunkia varten käyttöön otetulle alueelle ja sen liepeille, joten esimerkiksi Turun linna tai Koroinen eivät ole

Kuva 1. Turun kaupunkialueen laajuus keskiajan lopussa Pihlmanin (2010: 20) mukaan. Kartta-pohja: Turun Kiinteistöliikelaitos. Kuva: Jussi Kinnunen.

mukana kartoituksessa. Ajallisesti tutkimus ulottuu kaupungin perustamisesta noin vuodesta 1300 aina 1600-luvun alkupuolelle, **Olof Gangiuksen** ensimmäiseen vuonna 1634 tehtyyn kaupunkimittaukseen.

Arkeologisista kaupunkikaivauksista on varsinkin 1990-luvulta lähtien saatu merkittävä määrä uutta tietoa Turun keskiaikaisen osan rakennusten ja rakenteiden sijainneista.¹ Kokonaisvaltaista kartografista mallinnusta ja tarkastelua ei kuitenkaan ole vielä tehty. Keskiaikaisen kaupunkialueen arkeologisten kaivausten kartat muodostavat tämän tutkimuksen tärkeimmän aineiston, jonka pohjalta luodaan digitaalisesti paikatietomenetelmien (GIS) ja 3D-mallinnuksen avulla Turun kaupungin keskiaikaiset rakenteet yhdistävä kartta ja kolmiulotteinen kaupunkimalli. Kartoituksen perustana ja apuna ovat mm. vektorimuotoinen Tu-

run kaupungin maastokartta, maalaserkeilaamalla saatu maanpinnan korkeusmalli, kaupungin rakennettavuustutkimusten painokairausdata, 3D-vektorimuotoinen maanalaisten putkien ja johtojen kartta sekä Aurajoen syvyysaineisto.

Kartoituksen ja mallinnuksen perusteella pyritään tarkentamaan varhaisten kortteleiden, rakennusten ja teiden sijaintia, arvioimaan aiemmissa keskiaikaisen kaupungin kartoissa esitettyjen historiallisten kohteiden paikannusta sekä selvittämään alkuperäisen maiseman topografiaa, maankohoamista ja purojen vesireittejä. Rakennusjäänteisiin liittyvien ominaisuuksien (esim. materiaali) perusteella on mahdollista esittää mm. esiintymisalue- ja levinneisyyskarttoja. Kartoituksen perusteella muodostuu myös selkeä kuva tutkituista, rakentamisessa tuhoutuneista ja koskemattomista alueis-

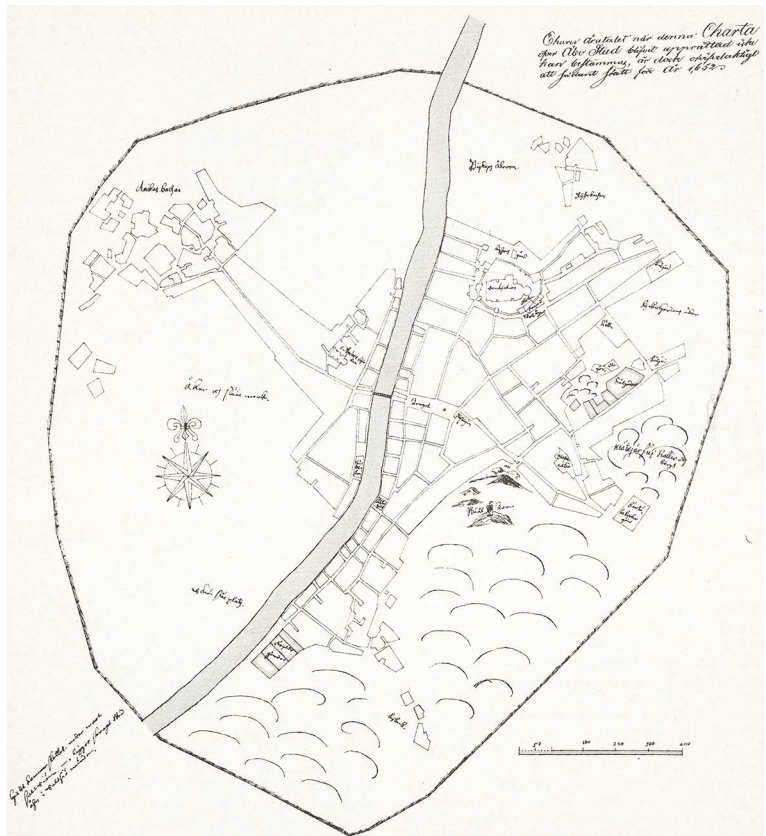
Digitaalista humanismia edustavassa tutkimuksessa käytetään keskiajan-, rakennus- ja kaupunkiarkeologisia metodeja.² Työn ohjaajina ovat professori **Visa Immonen** ja dosentti **Liisa Seppänen**. Ensimmäistä tutkimusvuotta rahoittaa Emil Aaltosen säätiö.

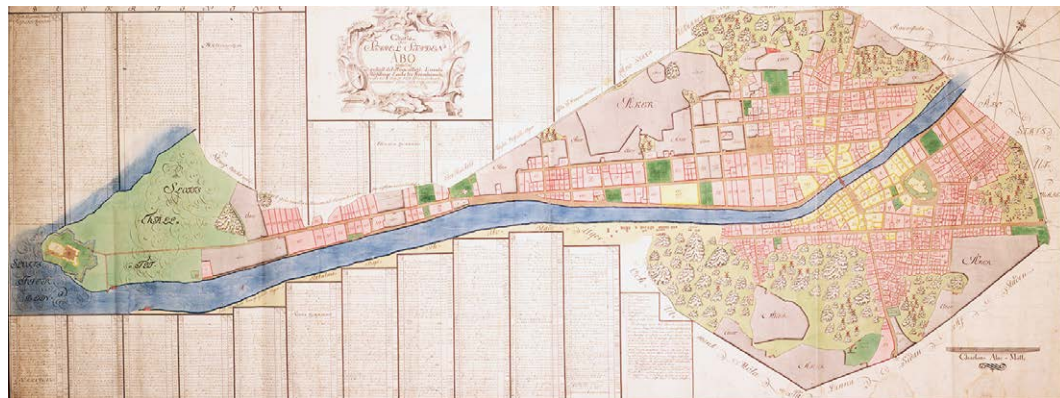
jalkojensa alla olevista maanalaisista historiallisista jäänteistä on vanhaa perua. Rakennejäänteitä on Turussa aina tullut esiin uudisrakentamisen yhteydessä, mutta niitä on pidetty lähinnä haittana työskentelylle. Vanhin kaupunkiarkeologisen luettelon³ rakennuskohde on jo vuodelta 1829, ”luita ja muurien jäännöksiä”.

Hjalmar Appelgren kirjoitti maanalaisesta Turusta vuonna 1902⁴ ja **Niilo Valosen** 1952–1953 tutkima Itäisen Rantakadun viemärikaivanto sekä Kaskenmäen dominikaanikonventin kaivaukset

1960-luvun lopussa olivat niin tutkijoille kuin yleisöllekin laajempia kurkistusaikkoja maan alle Turun menneisyyteen.⁵

Turussa 1990-luku oli kaupunkiarkeologiselle tutkimukselle erityisen tärkeää aikaa. Rettigin tontin kaivaukset 1994–1995⁶ ja Åbo Akademin kaivaukset 1998⁷ olivat ensimmäiset suuret tieteelliset kaupunkiarkeologiset kaivaukset Turussa. Näiden lisäksi saman vuosikymmenen aikana tehtiin myös useita muita pienempiä tutkimuksia.⁸ Kaivausbuumi 1990-luvulla aloitti aivan uudenlaisen yleisen kaupunkiarkeologian arvostuksen. Aboa Vetust & Ars Nova -museon avaaminen vuonna 1995, kaivausesittelyt ja kaivausten pohjalta syntyneet julkaisut herättivät suuren yleisön kiinnostuksen ja kaupunkilaiset alkoivat ymmärtää maan alla lepäävän kulttuuriperinnön arvon. Arvostus kulminoitui *ad absurdum* vuonna 2018,

Kuva 3. Daniel Gadolinin 1756 karttaa voidaan pitää ensimmäisenä tarkkoihin mittausmitoituksiin perustuvana tonttijakokarttana kaupungista. Kuva: Turun museokeskus.

jolloin Katedraalikoulun kaivauksista löytyneiden rakennejäänteiden perusteella Turku ylistettiin jo Pohjolan Pompejina, tosin espanjalaisen National Geographic -lehden toimesta.⁹

Meneillään olevan tutkimuksen alkuperäinen idea syntyi jo 1990-luvun loppupuolella, jolloin **Kari Uotila** julkaisi ensimmäisiä 3D-malleja Turun historiallisista kaupunkivaiheista ja niitä esiteltiin myös mm. internetissä.¹⁰ Jo vuonna 2002 tein ensimmäisen kokeellisen Turun historiaa mallintavan paikkatietoprojektin, johon digitoin materiaalia paikallishistoriaa käsittelevistä kirjoista. Olin tietoinen kaupunkiarkeologisten raporttien olemassaolosta, mutta tuolloin aika ei ollut vielä läheskään kypsä big data -kaupunkimallille. Arkistotutkimus ei ollut helppoa, koska aineistoa oli valtavasti ja alkuperäiset kaivauskertomukset sekä kaivauskartat olivat lähinnä tutkijakäytössä Maakuntamuseon holvien suojassa. Aineisto oli silloin täysin digitointamaton. Pdf-tiedostoiksi muutettuja kaivausraportteja alkoi ilmestyä vasta 2010-luvulla. Aineistojen digitointi ei myöskään olisi tuolloin onnistunut, koska tietokoneiden ja ohjelmistojen kapasiteetti ja teho eivät olleet lähelläkään tehtävän vaatimaa tasoa. Suu-

ria vaikeuksia tuotti myös se, ettei mallinnuksen apuna käytettäviä pohjakarttoja ja korkeusmalleja ollut saatavilla. Turun kaupungin vektorikarttojen WFS (Web Feature Service) -rajapintapalvelu aukaistiin sen jälkeen, kun TEKESin ja kuntien yhdessä rahoittama osa KuntaGML-hankkeesta valmistui 27.2.2009.¹¹ Maanmittauslaitoksen maksuton avoin datapalvelu aloitti aineistojen jakamisen vasta 1.5.2012.¹²

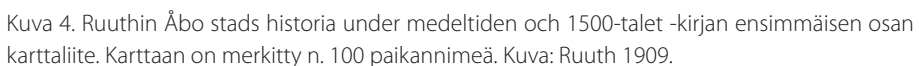
Varhaiseen karttaprojektiin liittyen kävin kuitenkin jonkin verran keskustelua digitaalisen historian mallinnuksen mahdollisuuksista tuttujen historianopiskelijoiden kanssa ja sen jälkeen ajatus jäi kytemään noin viideksitoista vuodeksi. Valmistuttuani ensin geologiksi 2013 ja sitten arkeologiksi 2018, oli selvää, että oikea aika oli koittanut ja tutkimusaiheesta oli kypsynyt mahdollisuus väitöskirjatutkimukseen.

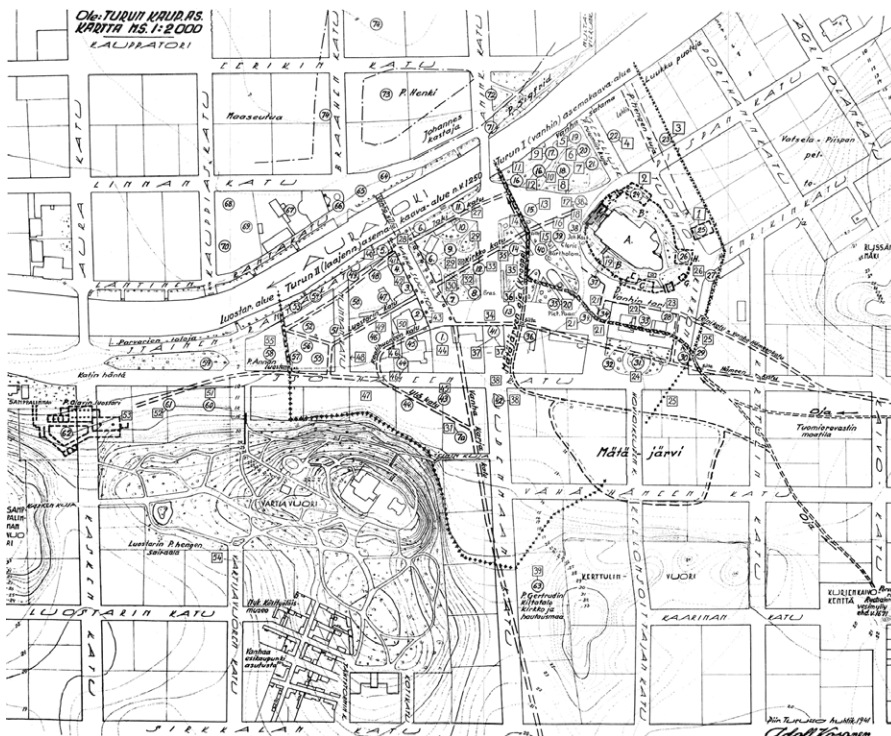
TURUN KESKIAJAN KAUPUNKITUTKIMUKSEN TUTKIMUSHISTORIAA

Maanmittari Olof Gangiuksen Turun, ja samalla Suomen, ensimmäinen kaupunkikartta on vuodelta 1634. (Kuva 2.) Karttaan on piirretty vain korttelit ja suurimmat kadut.

Vaikka pikkuvihan aikaiseen nk. Venäläiseen karttaan 1741–1743 oli merkitty ensimmäisen kerran Turun kaupungin tonttijako, niin vasta **Daniel Gadolinin**

Turun kaupungin keskiajan historiaa on tutkittu 1700-luvun lopulta **Porthanin** ajoista lähtien. Ensimmäisen kokonaisesityksen Turun keskiajan historiasta kirjoitti 1900-luvun alussa **Johan Wilhelm Ruuth**

Kuva 5. Adolf Kososen 1941 piirtämä ja Juhani Rinteen ohjeiden mukaan tehty Turun keskiajan topografiaa selvittävää kaupunkikartta, johon Turun tuomiokirkko keskiaikana III -kirjan kohteiden numerointi viittaa. Kartta julkaistiin *Turun kaupungin historiallisen museon vuosijulkaisussa* 1958. Kuva: Valonen 1958b.

neliosaisessa sarjassa Åbo stads historia under medeltiden och 1500-talet.¹⁶ Sarjan ensimmäisessä osassa julkaistiin myös ensimmäinen keskiajan Turun historiallisten kohteiden karttarekonstruktio, johon on merkitty noin 100 paikannimeä. (Kuva 4.) Karttaan liittyy pergamenttipaperille piirretty 1900-luvun alun kaupunkikartta, jonka voi asettaa keskiajan kartan päälle ja tutkia kirjoittajan määrittämiä paikkoja verrattuna silloiseen kaupunkiin.¹⁷

Juhani Rinne julkaisi vuonna 1952 kolmannen osan sarjasta Turun tuomiokirkko keskiaikana. Siinä selvitetään mm. kirkollisia omistuksia ja kirkon muiden kiinteistöjen sijaintia keskiajan Turussa. Kirjan tekstin paikkakohteiden numerointi viittaa numeroihin kartassa, jota ei kirjan mukana

kuitenkaan julkaistu. Turun historiallisen museon johtaja Niilo Valonen löysi Rinteen jäämistöstä kirjasta puuttuvan kartan ja liitti sen Turun historiallisen museon 1958 vuosijulkaisuun. Kartta oli **Adolf Kososen** 1941 piirtämä ja Juhani Rinteen ohjeiden mukaan tehty Turun keskiajan topografiaa selvittävää kaupunkikartta.¹⁸ (Kuva 5).

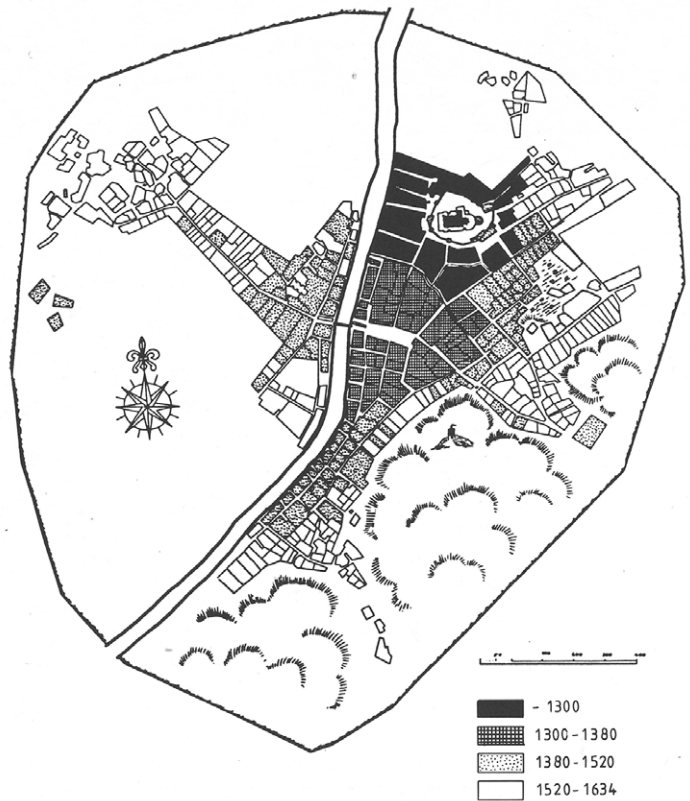
Carl Johan Gardberg julkaisi 1969 Turun historiallisen museon vuosijulkaisussa uuden keskiajan Turun karttaesityksen. (Kuva 6.) Se perustui Gangiuksen karttaan, johon oli lisätty Gadolinin 1756 kartan mukainen tonttijako.¹⁹ Kaksi vuotta myöhemmin Turun kaupungin historian I osassa Gardberg julkaisi artikkelin Turun kaupungin historiasta 1100-luvun puolestavälistä vuoteen 1366 asti. Kirjassa Turun

Kuva 6. Carl Johan Gardbergin keskiajan Turun kartta perustuu Gangiuksen karttaan, johon on lisätty Gadolinin 1756 kartan mukainen tonttijako. Kuva: Pihlman & Kostet 1986b:154.

keskiaikaisena asemakaavana Gardberg esittää vuoden 1669 karttansa ilman merkittäviä muutoksia.²⁰

Erkki Kuujo jatkoi Turun keskiajan historiaa 1981 Turun kaupungin historian osassa II vuodesta 1366 reformaation alkuun, vuoteen 1521. Kirjassa Kuujo esittää kaksi Gardbergin kartan pohjalta tehtyä asemakaavarekonstruktiota sekä keskiajan Turun kartan, joka perustui Otavan isossa tietosanakirjassa julkaistuu Ruuthin 1909 karttaan.²¹

Gardbergin Turun keskiajan kartta esitetään ilman uusia lisäyksiä tai muutoksia vuonna 1986 julkaistussa *Keskiajan kaupungit 3, Turku* -teoksessa. Siinä myös ensi kertaa hahmotetaan pohjatutkimusdatan avulla muodostettua Turun vanhimman maanpinnan korkeusmallia.²² Edelleen **Juhani Kostet** esittelee Turun kaupungin asemakaavaa *Turun kaupunkimittauksen vuosisataiset vaiheet* -kirjassa Gardbergin kartan avulla, mikä on näin jäänyt viimeiseksi Turun keskiajan yleiskarttaesityksen kehitysvaiheeksi.²³ *Suomen kaupunkirakentamisen historiassa* vuodelta 2014 tonttijako on keskiajan Turun asemakaavoista kuitenkin jätetty pois ja yksinkertaistetuissa kartoissa on käytetty Gangiuksen korttelijakoa lähinnä visuaalisena elementtinä.²⁴

Keskiajan harvat kirjalliset lähteet eivät juurikaan valota Suomen varhaiskeskiaikaa, joten arkeologisella tutkimuksella on merkittävä osa selvittäessä Turun kaupungin ja Aurajokilaakson historiaa. Varsinaisia uusia karttaesityksiä viime vuosikymmeninä ei ole tehty, vaan arkeologit ovat esittäneet uusia näkemyksiä kaupungin synnystä, laajenemisesta ja rajoista sekä näiden ilmiöiden ajoituksista.²⁵

Maakerroksia on ajoitettu dendrokronologisesti puurakennejäänteiden ja vertaillevan keramiikkatutkimuksen avulla sekä radiohiiliajoituksin.²⁶ Tutkimuksissa on tarkasteltu rakennusjäännösten ja esine löytöjen lisäksi myös mm. innovaatioiden käyttöönottoa, kaupungin rakentamisen vaiheita, rakentamisen tekniikkaa, kaupungin infrastruktuurin kehitystä sekä uskonto-
arkeologiaa.²⁷

Kaikissa aiemmissa Turun keskiajan tutkimuksissa Gangiuksen karttaa on varhaisemman aineiston puuttuessa käytetty peruslähtökohtana laadittaessa karttaesityksiä keskiajan Turusta. Gangiuksen kartan on ajateltu olevan eräänlainen kaupungin laajenemisen ja rakentamisen kehityksen lopputuote, josta kortteileita kaupungin reunoilta keskusta päin vähentämällä päästään vanhimpaan ydinkeskusta tuomiokirkon läheisyyteen.

Gangiuksen kartan anakronistiseen käyttöön liittyy kuitenkin useita ongelmia. Ennen vuotta 1600 Turussa oli ainakin 21 tulipalaa, joiden seurauksena kaupunkikuva muuttui.²⁸ Gangiuksen kartan mittasuhteissa ja muodoissa on lähtökohtaisesti ilmeisiä virheitä, jotka tulevat esiin mm. kartan asemoinnissa.²⁹ Gangiuksen karttaan oli merkitty vain korttelijako ja myöhemmässä tutkimuksessa siihen tieteellistä tarkastelua kestävämmän perustein vielä ympättiin Gadolinin 1756 -kartan tonttijako.³⁰ Turun keskiaikaisten historiallisten lähteiden mukaisten paikkojen sijainnin rekonstruoinnin ongelmana on konkreettisen todistusaineiston puuttuessa ollut paikkojen keskiaikaisten suhteiden selvittely sekä yleistys ja arvailu, mikä ei myöskään kestä lähempää kriittistä tutkimusta.

Varhaiset keskiajan karttatulkinnat ovat kuitenkin edustaneet oman aikansa parasta tietämystä ja ne ovat vieneet eteenpäin Turun keskiajan tutkimusta vastaavalla tavalla kuin vaikkapa Pohjolan ja Suomen ilmesytyminen maailmankartalle vei pohjoisten alueiden maantieteen kehitystä eteenpäin 1400- ja 1500-luvuilla. Uudet metodit ja mahdollisuudet avaavat tietä uusille ja tarkemmille tulkinnoille. Nykyaikainen tietotekniikka mahdollistaa tässäkin projektissa

suurten tietomäärien koostamisen, prosessin ja analysoinnin.

TUTKIMUSKYSYMYKSET

Tutkimuksen päätarkoituksena on lähtöaineiston suomien mahdollisuuksien puitteissa selvittää niin pitkälle kuin mahdollista Turun kaupungin keskiaikaisten yleispiirteiden, katujen, kaivojen ja torien sekä kortteileiden, tonttien ja rakennuksien sijainti sekä alkuperäinen maastonmuodostus. Asettamalla kaupunkiarkeologisissa kaivauksissa löydettyt eri-ikäiset rakenteet ja kerrostumat oikeaan paikkaansa kolmiulotteiseen, karttakoordinaatteihin sidottuun avaruuteen, voidaan menneisyyden kaupungin eri aikatasoja mallintaa valitsemalla näkyviin saman ajanjakson kohteet.

Tutkimuksessa huomioidaan vain kiinteät, kaupunkikuvan muodostavat rakenteet. Tämä on tärkein tutkimuskysymyksiä rajaava tekijä. Esineitä ja orgaanisia eliöjäännöksiä ei mallinneta, ellei niillä ole merkitystä kiinteän kaupunkikuvan muodostumisessa. Lähtöaineiston laajuuden vuoksi en tässä vaiheessa projektin alkumetreillä kykene muodostamaan arviota lopullisesta kartoituksen kattavuudesta. Joka tapauksessa kokonaiskartoituksen ja mallinnuksen perusteella voidaan tehdä ainakin seuraavat päätutkimuskysymykset:

- 1) Kuinka Turun kaupunki on kehittynyt kaupungin perustamisesta 1600-luvun alkuun?
- 2) Voidaanko aiempien Turun keskiajan karttaesitysten (lähinnä Ruuth ja Rinne) paikkatulkintoja vahvistaa tai korjata?
- 3) Mikä on ollut Mätäjärven tarkka sijainti ja koon kehitys keskiajalla ja miten

sen laskupurojen (kroopit) virtausreitit ovat kulkeneet?

4) Havaitaanko rakennusmateriaalien käytössä trendejä kaupungin eri osissa?

5) Voidaanko Turun keskiaikaista kaupunkia verrata Itämeren alueen kulttuuripiiriin muihin samanaikaisiin kaupunkeihin?

Lisäksi on mahdollista pohtia mm.:

6) Millainen on vanhojen kaivausraporttien ja -karttojen aineiston laatu, sisältö ja tieteellinen käyttökelpoisuus metodologiselta kannalta?

Missä laajuudessa ja mihin näistä tutkimuskysymyksistä väitöstyön yhteydessä lopulta vastataan, riippuu tutkimuksen kehitymisestä. Tutkimuksessa syntyvää kaupungin pohjakarttaa voidaan tulevaisuudessa päivittää ja täydentää uusien tutkimusten myötä. Sen pohjalle on myöhemmin mahdollista rakentaa monenlaista tutkimusta esineiden ja irtolöytöjen levinneisyys- ja ajoituskarttoituksista sosiaalisiin ja ekonomisiin verkostokarttoituksiin. GIS-karttatasoihin on helppo liittää mitä tahansa taulukoita ja tietokantoja, joissa tiedolla, esim. löytöaineistolla, on spatiaalinen sijainti. Kolmiulotteisen kaupunkimallin avulla voidaan lisäksi sulkea pois fyysisesti mahdottomia oletuksia tai luoda todennäköisiä malleja.

LÄHTÖAINEISTO

Turun kaupunkiarkeologisessa luettelossa oli vuoteen 1986 mennessä 446 päänumeroa. Vanhin varsinainen rakennusarkeologinen tutkimus kaupungin alueella on vuodelta 1901 (KL311, ”Pyhän Nikolauksen kiltatalo”) ja vanhin tieteellinen kaivaus Niilo Valosen Itäisen Rantakadun kaivaus 1952–1953. Maansiirtotöiden yhteydessä

tehtyjä havaintoja oli 228 kpl, rakennusarkeologisia tutkimuksia 19 kpl ja tieteellisiä kaivauksia 73 kpl.³¹ Kaupunkiarkeologiseen luetteloon liitettiin vielä 1986–2015 147 ja 2015–2018 12 päänumeroa kokonaismäärän ollessa yhteensä 605 kpl.³²

Tutkimuksen pääaineistoina ovat arkeologisten kaivausten kaivauskertomusten yhteyteen laaditut kaivaus- ja profiilikartat. Jotta kartta olisi käytettävissä, siinä täytyy olla vähintään kaksi tunnistettavaa koordinaattipistettä. Kaikki paikatietoaineisto ja karttaelementit muunnetaan ja sidotaan Turun kaupungin käyttämään ETRS-GK23-koordinaatistoon ja N2000-korkeusjärjestelmään.

Karttakohteiden korkeus saadaan karttasivulle piirretyn kaivaustason korkeudesta, karttaan rakenteelle merkitystä korkeudesta tai se on selvitetty tekstissä. Joissain tapauksissa täytyy korkeus määrittää suhteessa muihin karttatasoihin tai kohteisiin. Joka tapauksessa jokaisen karttaelementin tietokantaosaan tulee tieto siitä, kuinka korkeus on määritelty. Karttaelementeille määritellään tietokannassa myös mm. yksilöivä numero, tyyppi (esim. seinä, lattia, katu), materiaali (esim. luonnonkivi, tiili, puu, laasti) sekä ajoitus (relatiivinen ja mahdollinen absoluuttinen ajoitus). Jokaiselle karttaelementille merkitään lähdetieto, mistä tutkimuksesta ja kartasta kuvio on peräisin. Myös tieto tutkimuksen aikana tehdyistä käsittelystä (esim. paperikartasta digitoitu, rasterikuvasta vektoroitu, koordinaattimuunnos tehty ym.) tallennetaan mahdollisten ongelmien jäljittämiseksi.

Lopullinen digitointiprojektin kokoava paikkatieto-ohjelmisto on ESRI:n ArcGIS Pro³³, mutta kokoavassa pohjatyössä käytetään myös kevyempiä ohjelmistoja, kuten vanha, mutta kevyt ArcView GIS 3.3 ja Global Mapper³⁴. Riippuen siitä, kuinka hyväk-

si ja tutkimukselle riittäväksi ArcGIS-ohjelmiston 3D-ominaisuudet osoittautuvat, on mahdollista käyttää 3D-mallintamisessa lisäksi sitä varten tehtyjä ohjelmistoja, kuten avoimeen lähdekoodiin perustuva Blender.³⁵

LOPUKSI: MIKSI HALUTAAN TIETÄÄ, MILTÄ TURKU NÄYTTI KESKIAJALLA?

Kysymys on esitetty minulle oikeasti ja vastaan siihen tässä. Tämä tutkimus kannattaa tehdä, koska:

- 1) Turku on Suomen ensimmäinen ja maamme varhaishistorian kannalta merkittävin kaupunki. Turun varhaiskehityksen ymmärtäminen auttaa tulevaa kaupungin keskiajan historian tutkimusta.
- 2) Tutkimus kokoaa yhteen tämän hetken parhaan tietoteknologian avulla tähänastisen hajallaan olevan, yli sadan vuoden aikana kerääntyneen keskiajan kaupunkiarkeologisen tietämyksen Turussa.
- 3) Tutkimuksen avulla pyritään tarkentamaan tai korvaamaan aiempia epätarkkoja keskiajan Turun karttaesityksiä.
- 4) Tutkimus on juuri nyt mahdollista. Aika on oikea. On riittävästi lähtömaterialiaa, resursseja, metodeja, tietotaitoa, kiinnostusta ja tukea tehdä tällainen tutkimus.

Tutkimus toimii tieteellisenä perusselvityksenä Turun keskiaikaisesta karttakuvasta. Tutkimuksessa saadaan nykyiseen koordinaatistoon sidottuja mittatarkkoja Turun keskiaikaisen kaupungin karttoja eri aikatasoilta niiltä osin kuin lähtöaineistoa on olemassa. Puutteellisia kartan osia voidaan

täydentää ennallistamalla niiden sijainti tar-kan pohjakartan mukaan, jolloin estimoinnin tarkkuus paranee olennaisesti. Kortteleiden, teiden ja rakennusten relatiiviset spatiaaliset suhteet tarkentuvat ja korkeuselementin mukaan tuonti saattaa vaikuttaa mm. ajoituksiin. Tutkimuksessa selviävät koskemattomat maa-alueet, tutkitut alueet ja tuhoutuneet rakennetut alueet. Tämän tiedon avulla voidaan mm. suunnata tulevia kaupunkikaivauksia. Kokonaiskartoituksen ja -mallinnuksen avulla on mahdollisuus tehdä analyysejä ja johtopäätöksiä, mitkä eivät millään muulla menetelmällä onnistu. Kartoituksen tarkasteluresoluutio tarkentuu korttelitasolta yksittäisten rakennuskivien mittakaavaan ja tarkasteltavaksi tulee myös rakenteiden korkeusulottuvuus. Tarkastelumittakaavan parantuminen voi jo sinällään tuoda uusia vihjeitä Turun varhaisen kaupunkiyhteisön kulttuurisesta, sosiaalisesta tai ekonomisesta toiminnasta. Mallista voidaan myös suoraan laskea ja mitata kaikenlaista.

Tietokantakyselyiden avulla voidaan rakennekuvioita värjätä erilaisten ominaisuuksien, esimerkiksi iän, rakennusmateriaalin, tutkimusvuoden tai vaikkapa kaivauksen tekijöiden mukaan. Tällöin päästään tarkastelemaan tutkittavaa ominaisuutta kokonaisuutena visuaalisesti karttakuvassa ja 3D-mallissa. Vanhimpien rakenteiden sijoittaminen oikeaan pohjakorkeuteen auttaa jo sinällään luomaan vanhimman maanpinnan korkeusmallia, joka voi paljastaa uusia seikkoja mm. pintavesien reiteistä (kroopit ja Mätäjärvi).

Erityisen huomion kohteeksi nousevilla kaivamattomilla alueilla voidaan kartoitusta täydentää geofysikaalisilla tutkimusmenetelmillä. Mm. maatumkan avulla kyetään nykyisin luomaan maanpinnan alaista rakenteiden 3D-mallia.

Mallinnuksen tuloksia voidaan helposti julkaista myös esim. internetissä, koska kaikki on valmiiksi digitaalisessa muodossa. Kaupunkimallin pohjalta voidaan myös luoda virtuaalimalleja museoihin tai näyttelyihin.

Keskiajan arkeologista on miellyttävä ajatus, että yllättäen varhaisen Turun kartta voidaan arkeologisen tutkimuksen avulla muodostaa luotettavammaksi kuin useita satoja vuosia myöhemmin riittämättömällä tarkkuudella tehdyt kaupunkikartat. Kuinka alueellisesti kattava kartoituksesta lopulta saadaan, jää nähtäväksi.

Jussi Kinnunen
jpkinn@utu.fi

LOPPUVIITTEET

- 1 Söderström 2007, 2010.
- 2 Schofield & Vince 2003, Andersson et al. 2007, Kirkinen 2009, Elo 2016.
- 3 Pihlman & Kostet 1986a: KL-luettelo 1985-2016.
- 4 Appelgren 1902; Pihlman & Kostet 1986b: 119.
- 5 Valonen 1958a.
- 6 Sartes & Lehtonen 2007.
- 7 Arkeologiset tutkimukset Åbo Akademin tontilla 1998.
- 8 Söderström 2007.
- 9 Turun Sanomat 5.3.2018.
- 10 Sartes & Uotila 1999: 49–52.
- 11 [<https://www.kuntaliitto.fi/tilastot-ja-julkaisut/verkko-opaat/paikkatiedon-opas/hankkeet/kuntagml-hanke>].
- 12 [<http://maastotiedotauki.blogspot.com/2012/05/avoimien-aineistojen-tiedostopalvelu.html>].
- 13 Kostet 2009a: 4–5.
- 14 Kostet 2009a: 22–23, 28–29.
- 15 Savolainen 2017.

- 16 Ruuth 1909; 1912; 1916; 1923.
- 17 Ruuth 1909: karttaliite.
- 18 Rinne 1952: 182–209; Valonen 1958b: 113–116, karttaliite.
- 19 Gardberg 1969: 13–14.
- 20 Gardberg 1971: 265, 267.
- 21 Ruuth 1909: karttaliite, Kuujo 1981.
- 22 Pihlman & Kostet 1986b: 154, Kartta 20a.
- 23 Kostet 2009b: 15.
- 24 Niukkanen et al. 2014: 37, 50.
- 25 Hiekkänen 2003; Seppänen 2003, 2012, 2019; Pihlman 2010a; Niukkanen et al. 2014; Harjula et al. 2018.
- 26 Pihlman 2003, 2010b; Zetterberg 2003; Uotila 2009:50–51; Seppänen & Kallio-Seppä 2014.
- 27 Ratilainen 2010; Saloranta 2010; Seppänen 2012, Hukantaival 2016.
- 28 Seppänen 2012: 955, Niukkanen et al. 2014: 45–46.
- 29 Tuovinen 2010: 127–130.
- 30 Gardberg 1969: 9–20.
- 31 Pihlman & Kostet 1986b: 69–119.
- 32 Ratilainen 2017a, 2017b.
- 33 [<https://pro.arcgis.com/en/pro-app/>].
- 34 [<https://www.blumablegeo.com/products/global-mapper.php>].
- 35 [<https://www.blender.org/>].

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Painamattomat lähteet

Arkeologiset tutkimukset Åbo Akademin tontilla (Turku I/7/4) vuonna 1998. Kaivausraportti. Turun maakuntamuseo.

Pihlman, Aki & Kostet, Juhani 1986a. KL-luettelo, ylläpito Turun museokeskus.

Sartes, Minna & Lehtonen, Hannele 2007. Turku II/2/3. Rettigin tontti / nykyinen Aboa Vetus-museon alue. Kaupunkiarkeologinen kaivaus 24.1.1994–3.4.1995. Tutkimusraportti.

Suulliset tiedonannot

Ratilainen Tanja 2017a. Tiedonanto sähköpostilla 28.3.2017.

Ratilainen Tanja 2017b. Tiedonanto sähköpostilla 14.11.2017.

Sanomalehtikirjoitukset

Turun Sanomat 5.3.2018. National Geographic vertaa Katedralskolanin keskiaikaista Turkuu tarunhoitoiseen Pompeijiin – ratikkatyömaa paljastaisi lisää rauniokaupunkia.

Verkkolähteet

[<http://maastotiedotauki.blogspot.com/2012/05/avoimien-aineistojen-tiedostopalvelu.html>] Käytetty 28.2.2019.

[<https://pro.arcgis.com/en/pro-app/>] Käytetty 28.2.2019.

[<https://www.blender.org/>] Käytetty 28.2.2019.

[<https://www.blumapblegeo.com/products/global-mapper.php>] Käytetty 28.2.2019.

[<https://www.kuntaliitto.fi/tilastot-ja-julkaisut/verkko-opaat/paikkatiedon-opas/hankkeet/kuntagml-hanke>] Käytetty 28.2.2019.

Kirjallisuus

Andersson, Hans, Scholkmann, Barbara & Kristiansen, Mette Svart 2007. Medieval Archaeology at the Outset of the Third Millennium: Research and Teaching. Teoksessa: James Graham-Campbell & Magdalena Valor (eds.) *The Archaeology of Medieval Europe, Vol. 1, Eight to Twelfth Centuries AD*, 19–45. Aarhus University Press, Tanska.

Appelgren, Hjalmar 1902. Maanalainen Turku. *Uusi Aura*, nro:t 44–53, 22.2.–5.3.1902.

Elo, Kimmo 2016. Digitaalinen humanismi ja historiatieteet. *Historia mirabilis* 12. Turku.

Gardberg, Carl Jacob 1969. Turun keskiaikainen asemakaava. Teoksessa: *Turun kaupungin historiallinen museo vuosijulkaisu* 32–33, 1968–1969. Turun kaupungin historiallinen museo, Turku, 5–52.

Gardberg, Carl Jacob 1971. Turun kaupungin historia 1100-luvun puolivälistä vuoteen 1366. Teoksessa: Ella Kivikoski & Carl Jacob Gardberg (toim.) *Turun kaupungin historia kivikaudesta vuoteen 1366*. Turku.

Harjula, Janne, Hukantaival, Sonja, Immonen, Visa, Ratilainen, Tanja & Salonen, Kirsi (toim.) 2018. *Koroinen – Suomen ensimmäinen kirkollinen keskus*. Turun Historiallinen Arkisto 71. Turun historiallinen yhdistys, Turku.

Hiekkanen, Markus 2003. Turun kaupungin perustaminen – Tulkintayritys uusien arkeologisten tutkimusten perusteella. Teoksessa: Liisa Seppänen (toim.) *Kaupunkia pintaa syvemmältä – arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX. TS-Yhtymä ja Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku, 42–52.

Hukantaival, Sonja 2016. *”For a Witch Cannot Cross Such a Threshold!” – Building Concealment Traditions in Finland c. 1200–1950*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae XXIII. Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku.

Kirkinen, Tuija 2009. Spatiaaliset menetelmät. Teoksessa: Petri Halinen et al. (toim.) *Johdatus arkeologiaan*. Gaudeamus, Helsinki, 272–281.

Kostet, Juhani 2009a. *Cartographia urbis Aboensis – Turun kaupunkikarttoja*. Turun kiinteistöliikelaitos. Libris, Helsinki.

Kostet, Juhani 2009b. *Turun kaupunkimittauksen vuosisataiset vaiheet*. Turun kiinteistöliikelaitos. Libris, Helsinki.

Kuujo, Erkki 1981. *Turun kaupungin historia 1366–1521*. Turun kaupunki, Turku.

Niukkanen, Marianne, Seppänen, Liisa & Suhonen, Mervi 2014. *Kaupunkirakentaminen Suomessa keskiajalla*. Teoksessa: Henrik Lilius & Paula Kärki (toim.) Suomen kaupunkirakentamisen historia I. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 28–94.

Pihlman, Aki 2003. Kaupunki, maaseutu ja keskiaikaiset saviastiat. Teoksessa: Liisa Seppänen (toim.) *Kaupunkia pintaa syvemmältä – arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX. TS-Yhtymä ja Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku, 195–206.

Pihlman, Aki 2010a. Turun kaupungin muodostuminen ja kaupunkiasutuksen laajeneminen 1300-luvulla. Teoksessa: Marita Söderström (toim.) *Varhainen Turku*. Turun museokeskus raportteja 22. Turun maakuntamuseo, Turku, 9–29.

Pihlman, Aki 2010b. Tuontisaviastiat – eroavatko Turun kaupunginosat toisistaan 1300-luvulla tuontitavaroiden kuluttajina? Teoksessa: Marita Söderström (toim.) *Varhainen Turku*. Turun museokeskus raportteja 22. Turun maakuntamuseo, Turku, 79–94.

Pihlman, Aki & Kostet, Juhani 1986b. *Keskiajan kaupungit 3, Turku*. Turun maakuntamuseo.

- Ratilainen, Tanja 2010. Tiilen käytöstä 1300-luvun Turussa. Teoksessa: Marita Söderström (toim.) *Varhainen Turku*. Turun museokeskus raportteja 22. Turun maakuntamuseo, Turku, 31–55.
- Rinne, Juhani 1952. *Turun tuomiokirkko keskiaikana III - Turun tuomiokirkko hiippakunnan hallinnon elimenä*. Turun tuomiokirkon isännistön julkaisema, Uuden Auran kirjapaino, Turku.
- Ruuth, Johan Wilhelm 1909. Bidrag till Åbo stads historia, Andra serien IX. *Åbo stads historia under medeltidet och 1500-talet, Första häftet*. Helsingfors.
- Ruuth, Johan Wilhelm 1912. Bidrag till Åbo stads historia, Andra serien XI. *Åbo stads historia under medeltidet och 1500-talet, Andra häftet*. Helsingfors.
- Ruuth, Johan Wilhelm 1916. Bidrag till Åbo stads historia, Andra serien XII. *Åbo stads historia under medeltidet och 1500-talet, Träde häftet*. Helsingfors.
- Ruuth, Johan Wilhelm 1923. Bidrag till Åbo stads historia, Andra serien XIII. *Åbo stads historia under medeltidet och 1500-talet, Fjärde häftet*. Helsingfors.
- Saloranta, Elina 2010. Puurakentaminen ja puurakennukset Turussa 1300-luvulla. Teoksessa: Marita Söderström (toim.) *Varhainen Turku*. Turun museokeskus raportteja 22. Turun maakuntamuseo, Turku, 57–77.
- Sartes, Minna & Uotila, Kari 1999. Medieval Turku – the Lost City. A project trying to reconstruct a medieval town on Finland. Teoksessa: Rünno Vissak & Ain Mäesalu (toim.) *The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology, Proceedings of the first & second seminar, Tartu, Estonia 6th–7th June 1997 and 26th–27th June 1998*. Tartto, 49–52.
- Savolainen, Panu 2017. *Teksteistä rakennettu kaupunki – Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*. Bibliotheca Sigillumiana 2. Sigillum, Turku.
- Schofield, John & Vince, Alan 2003. *Medieval Towns, The Archaeology of British Towns in their European Setting*. Equinox, Lontoo.
- Seppänen, Liisa (toim.) 2003. *Kaupunkia pintaa syvemmältä – arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX. TS-Yhtymä ja Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku.
- Seppänen, Liisa 2012. *Rakentaminen ja kaupunkikuvan muutokset keskiajan Turussa. Erityistarastelussa Åbo Akademin päärakennuksen tontin arkeologinen aineisto*. Väitöskirja. Turun yliopisto, Historian, kulttuurin ja taiteen tutkimuksen laitos.
- Seppänen, Liisa 2019. Turun kaupungin perustaminen. Teoksessa: Riikka Mustonen & Tanja Ratilainen (toim.) *Pitkin poikin Aurajokea – Arkeologisia tutkimuksia*. Turun museokeskus, Raportteja 23. Turun museokeskus, Turku, 81–96.
- Seppänen, Liisa & Kallio-Seppä, Titta 2014. Dendroarkeologian kolme vuosikymmentä Suomessa. *Muinaistutkija* 3/2014, 16–33.
- Söderström, Marita (toim.) 2007. *Arkeologisia kaivauksia Turussa 1990-luvulla*. Turun museokeskus raportteja 20. Turun museokeskus, Turku.
- Söderström, Marita (toim.) 2010. *Varhainen Turku*. Turun museokeskus raportteja 22. Turun museokeskus, Turku.
- Tuovinen, Tapani 2010. Turun kaupunkiarkeologiaa historiallisten karttojen perusteella. Teoksessa: Marita Söderström (toim.) *Varhainen Turku*. Turun museokeskus raportteja 22. Turun museokeskus, Turku, 141–153.
- Uotila, Kari 2009. Aboa Vetis – Rauniokohde ja sen tutkimus. Teoksessa: Timo Muhonen & Johanna Lehto-Vahtera (toim.) *Ikuinen raunio*. Aboa Vetis & Ars Nova, Turku, 42–63.
- Valonen, Niilo 1958a. Turun viemärikaivantolöydöistä. Teoksessa: *Turun kaupungin historiallinen museo vuosijulkaisu* 20–21, 1956–1957. Turun kaupungin historiallinen museo, Turku, 12–110.
- Valonen, Niilo 1958b. Kaksi Juhani Rinteen karttaa Turun keskiaikaisesta topografiasta. Teoksessa: *Turun kaupungin historiallinen museo vuosijulkaisu* 20–21, 1956–1957. Turun kaupungin historiallinen museo, Turku, 113–116.
- Zetterberg, Pentti 2003. Dendrokronologisesti ajoitetut puulöydöt keskiajan tietoarkistona. Teoksessa: Liisa Seppänen (toim.) *Kaupunkia pintaa syvemmältä - arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX. TS-Yhtymä ja Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku, 383–392.

"TUPAKKAA JA MUITA PIENTARVIKKEITA"

1600-LUVUN LIITUPIIPPUKOKONAISUUS TURKULAISEN KROUVITOIMINNAN ILMENTÄJÄNÄ

ABSTRACT

"Tobacco and other smallware" - A 17th century claypipe assemblage presenting tavern operation in Turku

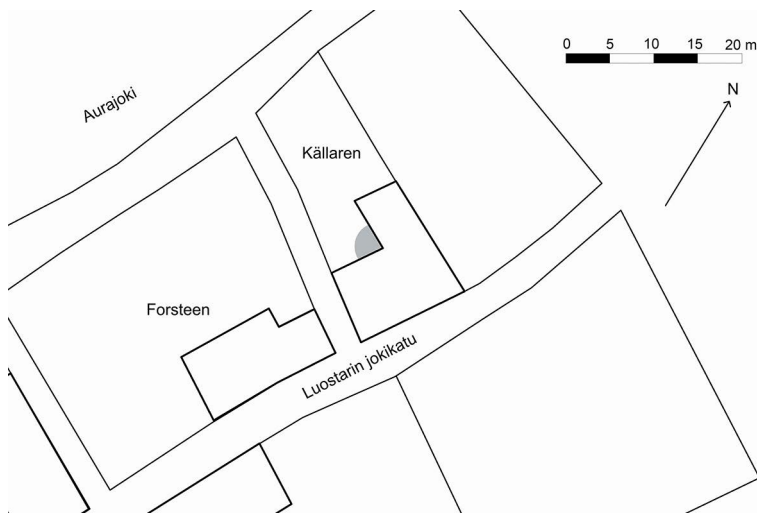
A deposit of at least 27 clay tobacco pipes dating to the early 17th century were discovered in Turku, Finland Proper, during the excavation of Aboa Vetus & Ars Nova Museum in 2017. The pipes were discovered in the courtyard of a 17th century tavern known in written sources as Källaren (Sw. "Inn"). During the deposition of the pipes the lot was owned by a wealthy burgher, Anders Merthen (d. 1666). The pipes together with other artefacts connected to social activities fit well in this use of the site. This is further confirmed by the fact that Merthen also ran a tavern at the town hall. All the identified pipes were produced in the Netherlands between 1610–1650. They can be divided into three different types according to the shape of the head. There are two different maker's stamps in the heels of five pipes. A crowned Tudor rose can be only generally attributed to Dutch makers operating in the early 17th century but the other mark with crowned initials IP can be attributed to an unknown maker operating in Amsterdam in 1630s. Dotted line decoration seen in four pieces might indicate that they come from early 17th century English pipes. The pipes shown no sign of long usage or teeth marks. As such the finds represent very early consumption of tobacco in Finland. The find material is analogous to the material discovered in connection to a 17th century tavern in Vanhakaupunki in Helsinki.

VARKAUS, HIRTTOTUOMIO
JA KASA TUPAKKAPIIPPUJA

Tammikuun 9. päivä vuonna 1633 **Henrik Knutsson** seisoi Turun raastuvanoikeuden edessä toistuneesta rikoksesta syytettynä. Kolme vuotta aiemmin Henrik oli varastanut kaksi rullaa tupakkaa porvari **Anders Merthenin** (k. 1666) kellarista, mistä hänet oli tuomittu kuolemaan, mutta Henrikin nuoren iän takia tuomio oli muutettu kar-

kottamiseksi kaupungista. Hän oli kuitenkin palannut kaupunkiin ja toistamiseen Merthenin kellarista puuttui "tupakkaa ja muita pientarvikkeita."¹ Tämän ja erään rahavarauksen takia Henrik tuomittiin tällä kertaa hirtettäväksi.²

Varkaus tapahtui luultavimmin Turun raatihuoneen ensimmäisessä kerroksessa toimineessa kellariravintolassa, joka oli vuokralla porvari Anders Merthenillä. Turun raastuvanoikeuden pöytäkirjan mer-

Kuva 1. Källarenin tontti ja Anders Merthenin kivitalo. Liitupiippujen löytökohta (yksikkö M010) on merkitty harmaalla. Savolaisen (2011) mukaan piirtänyt Elina Mattila.

kintä on varhaisimpia mainintoja tupakasta Turussa ja koko Suomessa, ja hyvin todennäköisesti kellarissa säilytetty tupakka oli tarkoitettu kellarin asiakkaille piipussa poltettavaksi. Tästä on epäsuora todiste toisaalta Turusta: Anders Merthen piti toista krouvia Turun Luostarikorttelissa sijainneessa kotitalossaan, ja tältä tontilta löytyi vuonna 2017 Aboa Vetus & Ars Nova -museon arkeologisissa kaivauksissa huomattava kokonaisuus 1600-luvun alkupuolelle ajoittuvia liitupiippuja.³ Liitupiiput olivat kertyneet Merthenin L:n muotoisen kivitalon pihanpuoleiseen nurkkaan, rakennuksen oletetun sisäänkäynnin eteen. (Kuva 1). Löytökokonaisuus käsittää kaikkiaan 625 g kaoliinisavesta valmistettujen liitupiippujen kappaleita, jotka ovat piippujen suukappaleiden määrän perusteella peräisin vähintään 27 piipusta. Piippujen lisäksi samasta yksiköstä löytyi erilaisia ajanviettoon, juomiseen ja syömiseen liittyviä löytöjä, kuten eläinten luita, lasipikareiden ja punasaviastioiden kappaleita, pelinoppa⁴ ja yksi 1500-luvun lopun raha. (Kaavio 1, kuva 2.) Löytöaineiston tulkittiin viittaavan krouvitoimintaan jo ennen kuin tontin käyttöhistoria varmistui asiakirjalähteistä. Keskitymme tässä artik-

onko kirjallisista lähteistä todennetun krouvin liitupiippuaineistossa sellaisia tunnusomaisia piirteitä, jotka liittyvät nimenomaan ajanviettoon anniskeluravintolassa.

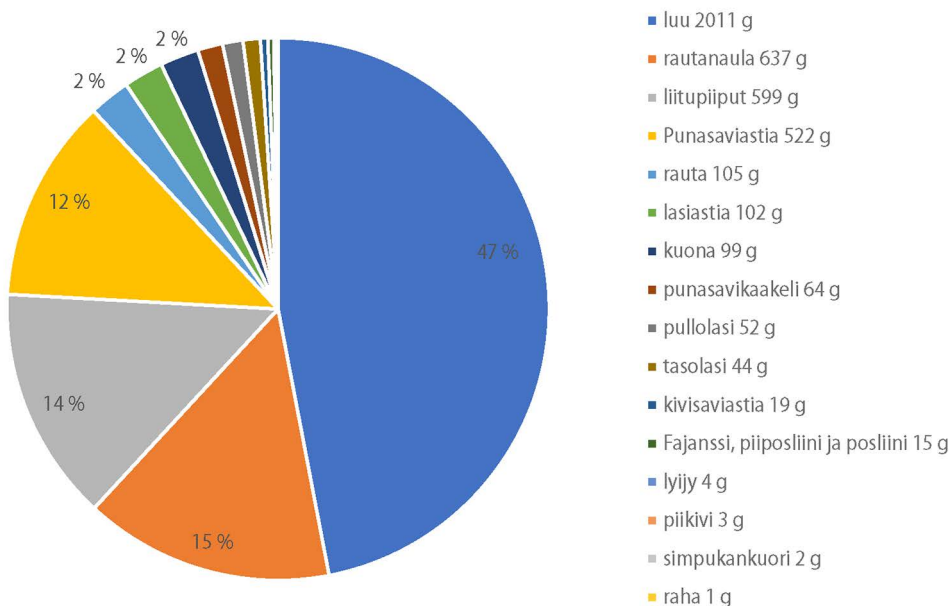
Artikkelin alussa siteeratussa oikeuslähteessä mainittu skotlantilaistaustainen Anders Merthen oli 1600-luvun alkupuolella Turun rikkaimpia valtaporvareita, ja hänen tonttinsa sijaitsi paraatipaikalla yhden Turun pääväylän, Luostarin jokikadun varrella. Hänet mainitaan ensimmäistä kertaa Turun porvarina vuonna 1624, jolloin hän muutti kaupunkiin Lyypekistä. Merthen menetti kuitenkin suuren osan omaisuudestaan haaksirikoissa 1630-luvun taitteessa, ja hän vaihtoi ammattinsa ravintolanpitäjäksi, minkä tähden hänellä oli 1630-luvulta lähtien vuokralla Turun raatihuoneen kellarioikeudet eli alkoholin veroton anniskelumonopoli.⁵ Vuonna 1633 Merthen anoi Ruotsin valtaneuvostolta lupaa perustaa krouvi myös omaan kotitaloonsa Turun Luostarikortteliin, ja hänelle myönnettiin kuningatar Kristiinan nimissä kellarivapaus vuonna 1634.⁶ Krouvi oli toiminnassa useita vuosikymmeniä, sillä Merthenin vaimo **Karin Gerdner** ja poika **Torsten Merthen** saivat jatkaa krouvitoimintaa paikalla myös

Merthenin kuoleman jälkeen.⁷ Anders Merthenin talo sijaitsi Turun Luostarikorttelin historiallisella tontilla 14 nykyisen Aboa Vetus & Ars Nova -museon alueella. Anniskelutoiminnan takia tontista käytetään historiallisissa lähteissä nimitystä Källaren.⁸ 1600-luvulla ruotsin sana “källare” ei tarkoittanut maanalaista varastotilaa, vaan ylempään sosiaaliluokan anniskeluliikettä.⁹

Suomessa on julkaistu melko vähän liitupiippuja käsittelevää tutkimusta, vaikka kyseinen löytötyyppi on erittäin yleinen keskiaikaa nuoremmissa kaupunkikerroksissa. **Jacob Seela** on käsitellyt seikkaperäisesti Nauvon Fortuna-tehtaan liitupiippu-tuotantoa. Turusta löytyneitä liitupiippuja ovat käsitelleet aiemmin **Aki Pihlman** ja **Mika Ainasoja**. Ainasoja on lisäksi julkaissut myös yhden, Vesannolta Pohjois-Savosta löytyneen turkulaisen piipunkopan. **Jaana Mellanen** on käsitellyt Helsingin Vanhankaupungin tutkimuksissa löytynyttä piippuaineistoa ja **Elina Salo** ja **Risto Nurmi**

ovat käsitelleet Oulusta ja Tornioista löytyneitä liitupiippuja. Viimeksi liitupiippuja on käsitellyt **Marika Honkaniemi** Lahden torikaivauksen piippulöytöjä koskeneessa proseminaaritutkimussaan vuonna 2014. Suomesta löytyneiden liitupiippujen kohdalla on huomioitava myös Ruotsissa tehty tutkimus. Siellä liitupiippuja on tutkinut etenkin **Arne Åkerhagen**.¹⁰ Nimenomaisesti liitupiippuihin keskittyneiden tutkimusten lisäksi piippuja on julkaistu myös muiden aineistojen yhteydessä.¹¹

Turusta julkaistu aiemmin vain joitakin 1600-luvulle ajoittuvia piippuja: esimerkiksi Pihlmanin julkaisemassa Turun Mätäjärven liitupiippuaineistossa on ainoastaan kolme 1600-luvulle ajoittuvaa piipunkoppaa.¹² Ainasoja puolestaan on tutkimuksessaan käynyt läpi 504 Turusta löytynyttä piipunkoppaa, joista 14 ajoittuu 1600-luvulle.¹³ Vaikka Källarenin tontilta löytynyt piippuaineisto on melko pieni ja ajallisesti rajattu, se on kuitenkin merkittä-

Kaavio 1. Yksikön M010 löytöjen jakautuminen materiaaleittain.

Kuva 2. 1600-luvulle ajoituvasta kontekstista M010 löytyi piippujen lisäksi erilaisia juomiseen ja ajanvietteeseen liittyviä löytöjä, kuten juomalasien sirpaleita ja sarvesta valmistettu noppa. Kuva: Elina Mattila.

vä lisä Turusta tunnettujen ja julkaistujen 1600-luvun piippujen kokonaisuuteen.

PIIPUNPOLTON TIE SUOMEEN

Amerikassa tuhansia vuosia rituaalien osana ja nautintoaineena käytetty tupakka levisi löytöretkien myötä nopeasti koko tunnettuun maailmaan Euroopasta Itä-Aasiaan 1500-luvun kuluessa. Euroopassa tupakka sai ensimmäisenä jalansijaa Englannissa sekä lääkekasvina että nautintoaineena. Liitupiippujen valmistus alkoikin ensimmäisenä Euroopassa Englannissa noin vuonna 1570, ja sieltä se levisi Alankomaihin 1600-luvun alussa.¹⁴ Hyvin pian 1600-luvun kuluessa hollantilaiset piiput ohittivat englantilaiset piiput kansainvälisillä markkinoilla, mikä heijastuu myös pohjoismaisessa löytöaineistossa.¹⁵ Tupakanpolton alettua Englannissa se levisi nopeasti myös Pohjoismaihin, mistä todistavat sekä kirjalliset lähteet että esinelöydöt.

Arkeologinen löytöaineisto osoittaa piipunpolton olleen Ruotsissa vakiintunutta jo 1600-luvun alussa. Varhaisimmat Ruotsista

Norrköpingistä ja Gotlannista löytyneet liitupiiput on valmistettu 1590-luvulla.¹⁶ Tupakanpoltto levisi nopeasti pohjoiseen Perämeren rannikkoa myöten – Torniossa on löytynyt useita 1600-luvun alkuun ajoittuvia piippuja, joista vanhin ajoittuu vuosien 1590–1610 väliin.¹⁷ Iin Haminan vanhan kirkon vuonna 1620 käytöstä poistuneelta hautausmaalta on puolestaan löytynyt yksi pääkallo, jonka hampaissa on piipunpolton aiheuttamaa kulumista.¹⁸ Tupakanpoltttoa on siis harjoitettu Pohjois-Pohjanmaallakin viimeistään 1620-luvun alussa, mutta luultavasti jo aiemmin.

Varhaisin kirjallinen tieto tupakan tuomisesta Ruotsiin on jo vuodelta 1595, jolloin tupakka mainitaan Hudiksvallin kaupungin tullikirjassa.¹⁹ Ensimmäinen suora maininta tupakan polttamisesta on kuitenkin vasta vuodelta 1629, jolloin eräs Uppsalan yliopiston opiskelija oli kieltäytynyt polttamasta piippua tupakkaringissä.²⁰ Ruotsiin kuuluneen Suomen vanhimmat maininnat tupakasta ovat myös oikeuslähteistä. Artikkelin alussa siteeratun lähteen mukaan tupakkaa oli Turussa saatavilla viimeistään vuonna 1630, ja myös Helsingistä on 11. joulukuuta

1633 päivätty oikeustapaus²¹, joka liittyi tupakan laittomaan kaupusteluun. Ensimmäinen kirjallinen tieto liitupiippujen tuomisesta Suomeen ja koko Ruotsiin on vuodelta 1637.²² Silloin Turkuun tuotiin 834 naulaa tupakkaa ja 146 tusinaa eli 1752 kappaletta piippuja.²³ 1630-luvun jälkipuoli merkitsi tupakanpolton voimakasta leviämistä, koska vuonna 1640 Turkuun ja Viipuriin tuotiin yhteensä jo 1312 tusinaa eli 15 744 kappaletta liitupiippuja.²⁴ Tupakan kysynnän kasvassa myös valtiovalta kiinnostui tupakasta, jonka kauppa monopolisoitiin Eteläkompanialle vuonna 1641. Tupakkamonopoli aiheutti kuitenkin tyytymättömyyttä porvareissa, ja monopoli lakkautettiin ja julistettiin uudelleen useaan otteeseen 1600-luvun aikana. Tiukasta valvonnasta ja korkeista veroista johtuen myös tupakan salakauppa kukoisti koko 1600-luvun ajan.²⁵

Tätä taustaa vasten tupakointi ei ollut Turussakaan mikään uusi asia Henrik Knutssonin varastaessa tupakkaa Mertehenin kellarista. Pikemminkin tupakan ja ehkä myös piippujen myyminen ja polttaminen kuului jo 1630-luvulla keskeisenä osana krouvien toimintaan. Esimerkiksi Nurmen²⁶ mukaan piipunpoltto ja alkoholin myyminen vaikuttavat liittyneet yhteen 1600-luvun Torniossa ja piipun polttamista tavernoissa on kuvattu myös useissa 1600-luvun hollantilaisissa maalauksissa. (Kuva 3). Seuraavaksi käymme läpi sitä, mitä aineellisia jälkiä tupakoinnista on Källarenin tontilla jäänyt, ja mitä nämä jäljet kertovat itse tupakanpoltoista.

PIIPPUJEN LÖYTÖKONTEKSTI

Kaivaushavaintojen perusteella Luostarikorttelin historiallisella tontilla 14 sijainnut Merthenin kivitalo on rakennettu ainakin

kolmessa vaiheessa. Rakennuksen vanhin, Luostarin jokikadun suuntainen osa on saatettu muurata 1500-luvun jälkipuolella tai aivan 1600-luvun alussa. 1600-luvun alkupuolella tai puolivälissä rakennusta on laajennettu rakentamalla luoteeseen lisäsiipi, mikä on tehnyt rakennuksesta L-kirjaimen muotoisen. Myöhemmin kivitaloa laajennettiin kaksinkertaiseksi luoteeseen vuonna 1814.²⁷

Liitupiiput löytyivät tämän L:n mallisen rakennuksen sisäpihan nurkasta levinneenä yhden neliömetrin alueelle. (Kuva 4). Suurin osa piipuista löytyi yksiköstä, joka oli 30–40 cm paksuinen, tiilen- ja laastinsekainen hiekkakerros (M010). Maakeroksen alta löytyi tiivis laastikerros, joka

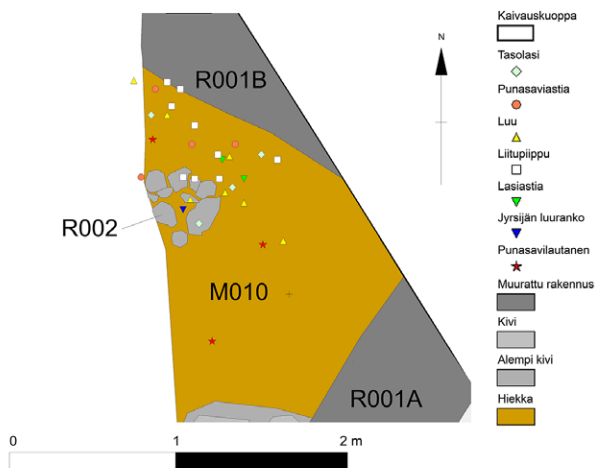

Kuva 3. Hollantilaisen David Teniers nuoremman maalaus *Kapakkanäkymä ja piipunpolttajia* 1640-luvulta. Löytöjen perusteella ajanvietto Anders Merthenin kellarissa on voinut 1600-luvun alkupuolella näyttää hyvin samanlaiselta, tosin asiakaskunta on luultavasti ollut ylempää sosiaaliluokkaa. Kuva: Nationalmuseum, Stockholm.

Kuva 4 (ylh.). Liitupiippujen löytökohta, kivitalon R001 pihanpuoleinen nurkka kuvattuna pohjoiseen. Kuva: Ilari Aalto.

Kuva 5 (alh.). Yksikön M010 löytöjen levintäkartta. 5 cm etäisyydellä toisistaan olleet saman löytöryhmän löydöt on merkitty yhdellä pisteellä. R001A on kivitalon alkuperäinen luoteisseinä, R001B on kivitalon laajennusosan seinä. R002 on M010:n päälle ladottu kiveys. Piirros: Ilari Aalto.

liittyä mahdollisesti kivitalon laajennusosan muuraamiseen. Tämän laajennusosan perustus leikkasi vanhempia 1500-luvun kerroksia, joten se on luultavasti rakennettu 1600-luvun alkupuolella.²⁸ Edellisten alapuolelta paljastui myös ajoitukseltaan epäselvempi yksikkö, jonka yläosasta löytyi osa kokonaisuuden piipuista (AV2017: 359–360).

Piiput olivat ilmeisesti sekoittuneet tähän alimpaan kerrokseen ylemmästä, koska yhden varsikappaleen leimojen perusteella kyseessä oli saman valmistajan piippu kuin kolme ylempää löytynyttä piippua.

Yhden yksikön (M010) esineistä tehdyn levintäkartan perusteella liitupiippujen kappaleet – kuten muutkin saman yksikön löydöt – keskittyivät selvästi rakennuksen lounaisseinän edustalle. (Kuva 5.) Piipun kappaleiden keskittyminen tähän kohtaan selittyy luultavasti sillä, että paikalla on ollut rakennuksen sisäänkäynti – näin oli ainakin vuonna 1826 laaditun palovakuutuksen²⁹ aikaan, jolloin paikalla sijaitti puinen kuisti. Kuistin kohdalla ei ollut lainkaan

1700-lukuun viittaavia löytöjä tai maakerroksia, vaan liitupiippujen löytöyksikkö paljastui heti 1827 palon aikaisten palo- ja sammutushiekkakerrosten alta.³⁰ Itse oviaukosta ei havaittu kaivausten yhteydessä fyysisiä jälkiä, joten sen on täytynyt sijaita rakennusjäännöksen säilyneen seinätason yläpuolella. Joka tapauksessa vaikuttaa siltä, että liitupiiput eivät ole keskittyneet rakennuksen nurkkaan sattumalta, vaan ne sijaitsevat rakennuksen oviaukon ulkopuolella. Kokonaisuus on saattanut muodostua sekä rakennuksen kulmalla tupakoidessa hajonneista piipuista että rakennuksen sisältä pihalle siivotuista rikkoutuneista piipuista.

LÖYTÖAINEISTO

Aboa Vetus & Ars Novan pohjoiskulmas-
ta löytynyt piippukokonaisuus on talletet-
tu Aboa Vetus & Ars Novan kokoelmaan
(AV). Kokonaisuudessa on 6 ehjää ja 5–8
fragmentaarista koppaa (AV2017:254) sekä
281 varrenkatkelmaa (AV2017:255–257 &
:359–360). Varren kappaleista ainakin 27 on
peräisin piipun suuosasta, minkä perusteel-
la piippujen vähimmäismääräkin on sama.
Nurmi³¹ on Tornion piippuaineistossa arvi-
oinut liitupiippujen hajonneen keskimäärin
yhdeksään kappaleeseen, minkä perusteella
Källarenin aineistonkin voi hyvin arvioida
koostuvan noin kolmestakymmenestä, kes-
kimäärin 30 cm mittaisesta piipusta.

Ehjistä kopista on erotettavissa kol-
me erilaista mallia, jotka kaikki ajoittuvat
Ducon typologian³² perusteella 1600-luvun
alkupuoliskolle, vuosien 1610–1650 väliin.
1600-luvulle ajoittuvat liitupiiput on helppo
tunnistaa nuoremmista niiden pienen koon
ja tunnistettavan muotoilun ansiosta. Käl-
larenin tontin liitupiippukokonaisuuden
kaikki piipunkopat kuuluvat 1600-luvun

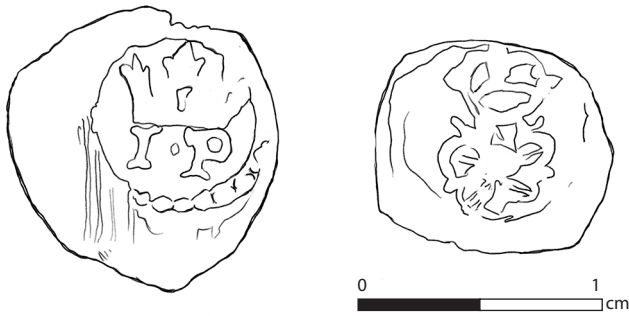
pienikokoisten, kaksoiskartion muotoisten
piippujen ryhmään.

Ensimmäistä tyyppiä (kuvan 6 ala-
osa) edustaa kaksi piipunkoppaa. Ne ovat
hieman kahta muuta tyyppiä pienempiä,
mutta samanmuotoisia. Nämä kaksi kop-
paa ovat selvästi korkealaatuisia: ne ovat
hienoa, hieman siniseen taittavaa savea
ja niiden pinta on viimeistelty kiiltäväk-
si. Kummankin kopan pohjassa on sama
kruunattu ruusu -kantaleima, joten ne
on valmistettu samassa piippuverstaas-
sa. Näissä piipuissa on melko leveä kanta,
joka ulkonee kopasta vain vähän. Ducon
mukaan tämäntyyppiset piiput kuuluvat
ensimmäisten hollantilaisten piippujen su-
kupolveen, 1610-luvulle.³³

Toista tyyppiä edustaa kolme koppaa,
jotka on valmistettu hieman punertavasta,
karkeasta piippusavesta (kuvan 6 keskellä).
Tähän ryhmään kuuluvat kopat muistutta-
vat kokonsa, muotonsa ja massansa puolesta
läheisesti viimeistä, leimaamatonta koppaa.
Ne on kuitenkin viimeistelty paremmin,
niiden suuta kiertää pisteiden muodostama
koristereunus ja niissä kaikissa on kantalei-

Kuva 6. Yksiköstä M010 löytyneet
piipunkopat tyypeittäin. Keskimmäi-
set piiput ovat saman, mahdollisesti
Amsterdamin toimineen valmis-
tajan tekemiä. Alimmat piiput ovat
toisen Goudassa tai Amsterdamin-
sa toimineen valmistajan käsialaa.
Ylimmän piipun korkeus on 27 mm
ja halkaisija 17 mm. Keskimmäisten
piippujen halkaisija on 18 mm ja
korkeudet (vasemmalta oikealle) 32,
30 ja 30 mm. Alimpien piippujen
halkaisija on 17 mm ja korkeus 26
mm. Kuva: Ilari Aalto.

Kuva 7. Piipuissa esiintyi kahdenlaista kantaleimaa, kruunatut nimikirjaimet IP (kolmessa piipussa) ja kruunattu Tudor-ruusu (kahdessa piipussa). Kuva: Ilari Aalto.

ma. Kopat ovat aivan identtiset ja niissä on kaikissa sama kruunattu IP-kantamerkki, joten ne ovat varmasti saman tekijän valmistamia. Nämä kolme koppaa kuuluvat Ducon perustyyppiin 1, jonka hän ajoittaa laajasti aikavälille 1610–1675.³⁴ Kopat ovat hieman suurempia kuin kaikkein vanhimmat kopat, mutta niissä on 1600-luvun alkupuolen kopille tyypillinen korostunut selkäkyhmy. Niinpä piiput ajoittuvat luontevimmin Ducon ajoituksen mukaan vuosien 1620–1650 välille.³⁵ Ajoitusta voi vielä tarkentaa tekijänmerkin perusteella vuoden 1630 tienoille (ks. alla).

Yksinkertaisinta, leimatonta ja suurpiirteisesti viimeisteltyä mallia³⁶ edustaa vain yksi piipunkoppa (kuvan 6 yläosa). Kopassa ei ole reunaa kiertävää koristelua, sen pintaa ei ole kiillotettu, eikä sen kannassa ole tekijän leimaa. Tämän kopan ainoa koriste on kummallakin sivulla oleva kohopisteiden muodostama ruusukuvio. Kuviossa yhden pisteen esittämää emiä kiertää kuusi terälehteä esittävää pistettä. Piippu kuuluu Ducon³⁷ mukaan huonolaatuisempien ja edullisempien piippujen ryhmään, jonka muotokielen kehitys seuraili kalliimpien piippujen tyyliä, mutta joita ei ole mahdollista ajoittaa yhtä tarkkaan. Piippu on kuitenkin 1600-luvun puoliväliä edeltänyttä pienempää tyyppiä, ja sen voi laveasti ajoittaa vuosien 1620–1650 väliin.

Piipunkoppien kantaleimat

Löytöaineistossa on kaikkiaan kahdeksan ehjää piipun kantaa, joista viidessä on tekijän kantaleima. Aineistossa erottuu kaksi erilaista leimaa, joten leimatut piiput ovat peräisin ainakin kahdesta eri piippuversusta. Kolmen piipun kannassa kuva-aiheena ovat kruunatut kirjaimet IP ja kahden piipun kannassa kuva-aiheena on kruunattu, viisiterälehtinen ja verholehtinen ruusu. (Kuva 7.) Tekijöiden leimoista on olemassa hyviä katalogeja³⁸, mutta 1600-luvun alun tekijöiden tunnistaminen on haastavaa, koska sama tekijä saattoi käyttää useita eri merkkejä, eikä kantaleimoja valvottu yhtä systemaattisesti kuin myöhemmin piipuntekijöiden järjestäytyttyä ammattikunniksi.³⁹

Kolmessa Källarenin tontin piipussa esiintyvälle IP-valmistajaleimalle täysin identtinen, tuntemattoman tekijän leima esiintyy esimerkiksi eräässä varhaisessa, luultavasti 1630-luvulla Goudassa tai Amsterdamissa valmistetussa Joona-piipussa.⁴⁰ Tämä vahvistaa näiden piippujen ajoitusta ajanjaksolle 1620–1650, luultavimmin vuoden 1630 tienoille. Sen sijaan kruunatulle ruusulle ei ole helppoa löytää suoraa vastinetta. Ruusu kruunun kanssa tai ilman oli 1600-luvulla erittäin yleinen tekijänleima eri piipunvalmistuskeskuksissa, kuten Amsterdamissa, Enkhuizenissa ja Goudas-

sa. Ruusut esiintyivät jo varhaisissa hollantilaisissa piipuissa ja viittasivat Englantiin, mistä ensimmäiset piipunkelijät olivat saapuneet Alankomaihin.⁴¹

Varsien leimakoristeet

Aineistossa yhdessätoista varrenkappaleessa on leimakoristelua: seitsemässä kappaleessa koristeena on erilaisia ranskanlilja-leimoja (kuva 8) ja neljässä varren ympäri kulkevia pisteviivakoristeluja (kuva 9). *Fleur-de-lis*-koristeisissa piipuissa esiintyy neljää erilaista leimaa, mikä viittaa neljään eri valmistajaan.⁴² Kaikki liljakuviot on kuvattu vinoneliön sisälle. Kahdessa varsipalassa vinoneliöt muodostavat laajempia, neljästä neliöstä koostuvia ristikuvioita. Yhdessä palassa huomattavan suurikokoiset, matalasti lyödyt liljakuviot on aseteltu varren suuntaiseksi jonoksi, ja neljässä, mah-

dollisesti samasta piipusta peräisin olevassa palassa vinoneliöt on lyöty piipunvarteen vapaasti ilman suurempaa sommittelua. Kaikki aineiston liljaleimat ovat yksinkertaista mallia, jossa vinoneliön sisällä on vain yksi koko neliön täyttävä kukka. Ducon vertailuaineistosta löytyy hyvin läheisiä vastineita ranskanliljaleimoille⁴³, ja leimat edustavat nimenomaan hollantilaisissa piipuissa 1600-luvulla käytettyä mallia – esimerkiksi samanaikaisissa ranskalaisissa piipuissa leimat on toteutettu reliefeinä.⁴⁴ Identtisiä tai lähes identtisiä ranskanliljakuvioita esiintyy runsaasti Suomesta ja Ruotsista löytyneissä 1600-luvun piipuis-⁴⁵

Kolmessa varsikappaleessa ja yhdessä piipunkopan kannassa esiintyy pisteviivakoristelua. Pistekoristelu kiertää vartta suorina kehinä ja toisiaan risteävinä siksakkuvioina. Tällaiselle koristelulle on vastine englantilaisessa, vuosien 1600–1620 väliin ajoittuvassa piipussa⁴⁶, mutta hollantilaisille piipuille pisteviivakoristelu ei vaikuta olevan tyypillistä. Pistekoristellut piiput saattavatkin edustaa aineiston ainoita englantilaisvalmisteisia piippuja.

Kuva 8 (ylh.). Kuvioituja piippujen varsikappaleita. Kappaleet edustavat kaikkia kaivaukselta löydettyjä ranskanliljaleimoja. Oikeanpuolimmaisien varren leimoja löytyi kolmesta kappaleesta. Kuva: Elina Mattila.

Kuva 9 (alh.). Pistekoristelulla kuvioituja piipunvarsikappaleita. Vertailuaineiston perusteella kappaleet ovat luultavasti peräisin englantilaisista piipuista. Kuva: Elina Mattila.

MITÄ PIIPUT KERTOIVAT TONTIN KÄYTÖSTÄ?

Källarenin piippuaineiston keskittyminen rakennuksen oviaukon edustalle ei ole mitenkään poikkeuksellista. Esimerkiksi Tornion 1600- ja 1700-luvun piippuaineistossa piippulöydöt keskittyivät rakennusten ja etenkin asuinrakennusten yhteyteen. Nurmen mukaan tämä viittaa siihen, että tupakanpolto tapahtui pääasiassa asuinrakennusten yhteydessä.⁴⁷ Samanlainen havainto on mahdollista tehdä Helsingin Vanhankaupungin piippuaineistosta. Erityisen kiinnostava vastine Helsingin Vanhankaupungin aineistossa on vuosina 1991–1993 kaivettu, krouviksi tulkittu 1600-luvun alun parituparakennus (talo J).⁴⁸ Sen yhteydestä ja nimenomaan sen oviaukon edustalta löytyi 80 piipunkappaletta, mikä oli koko tutkimusalueen laajin liitupiippukeskittymä. Aineistoon lukeutuu 13 piipun koppaa, kopan katkelmaa tai koristeltua varsipalaa, joiden perusteella löytyneet piiput ovat Aboa Vetus & Ars Novan kokonaisuuden tavoin 1600-luvun alkupuolen hollantilaisista valmistusta.⁴⁹

Helsingin Vanhankaupungin rakennus J:n krouvitulkintaa tukevat liitupiippuaineiston lisäksi eteläisen tuvan alueelle keskittynyt runsas luu-, lasiastia- ja raha-aineisto. Raha-aineisto käsitti kaikkiaan 117 rahaa, ja huomionarvoista on, että suurin osa (68 kpl) niistä oli Juhana III:n ajalta.⁵⁰ Turun Källarenin kontekstista M010 on vain yksi raha, mutta sekin on Juhana III:n ajalta. Helsingin talosta J löytyi myös saviisia pelikuulia ja fajanssista muotoiltuja pelinappuloita. Samanlaisena ajanvietteeseen ja uhkapeleihin linkittyvänä löytöä voi pitää Källarenin pihamaalta liitupiippujen seasta löytynyttä pelinoppaa.

Elina Salo on pro gradu -tutkielmasaan⁵¹ kiinnittänyt huomiota Tornion

löytyneiden 1600- ja 1700-lukujen liitupiippujen käyttöjälkiin. Salon mukaan kolme prosenttia Keskikadun piipunkappaleista on piippujen pitkistä käyttöiästä kertovia, hampaiden aiheuttamia kulumajälkiä. Koska puremajälkiä on vain yhdessä osassa piippua ja niiden varret ovat hajonneet useisiin kappaleisiin, todellinen määrä tarkoittaa noin kolmasosaa piipuista. Salon mukaan piippujen käyttöjäljet keskittyvät ainakin Tornion Keskikadun aineistossa 1600-luvun piippuihin.⁵² Nurmen mukaan koko Tornion aineistossa käyttöjälkien keskittyminen 1600-luvun piippuihin ei kuitenkaan ole niin selvää, vaan käyttöjäljissä on tonttikohtaista hajontaa. Nurmen mukaan piippujen kulumajäljet ja samalla siis piippujen pidempi käyttöikä ovat olleet kiinni enemmän niiden käyttäjien ammatista kuin sosiaalisesta asemasta sinänsä: käsillään töitä tehneet piipunpolttajat ovat käyttäneet lyhyeksi pätkittyjä piippuja, jolloin kädet ovat jääneet vapaaksi työskentelyyn. Näitä piippuja on myös käytetty pitkään, jolloin niihin on muodostunut kulumajälkiä.⁵³

Turun Källarenin piippuaineistossa ei ole havaittavissa lainkaan pitkään jatkuneesta piipunpoltosta syntyneitä hampaiden jälkiä. Ainoastaan yksi varsikatkelma on vuoltu toisesta murtumapinnastaan tasaiseksi ja fasetoitu reunoistaan, mikä kertoo piipun olleen käytössä vielä varren katkeamisen tai tarkoituksellisen katkaisemisen jälkeen. Muuten aineisto ei anna kuvaa pitkään jatkuneesta käytöstä. Luultavasti aineiston piippuja on siis käytetty kokonaisina, ja ne on hylätty piipun rikkouduttua. Tässä mielessä Källarenin piiput poikkeavat huomattavasti Tornion piippuaineistosta, jossa kulumajälkiä ja merkkejä piippujen lyhentämisestä ja jopa korjaamisesta on runsaasti.⁵⁴ Tällaisten

jälkien puuttuminen Källarenin aineistosta saattaa kuvata sitä, että piippuja on ollut helposti saatavilla krouvin asiakkaille, eikä rikkoutuneita piippuja ole tarvinnut käyttää polttamiseen. Tämä vastaakin Nurmen hollantilaisten aikalaismaalausten pohjalta tekemää huomiota, että krouveissa ja majaloissa poltettiin ilmeisesti pääasiassa kokonaisia, lyhentämättömiä piippuja.⁵⁵ Voi olla, että Merthenin kellarissa poltetut piiput ovat lisäksi olleet anniskeluravintolan kollektiivista omaisuutta eivätkä asiakkaiden henkilökohtaisia esineitä. Tämä voi osaltaan selittää, miksi piipuissa ei ole merkkejä pitkästä käyttöiästä.

Kaikki Källarenin aineiston piiput ajoittuvat tyyppinsä perusteella vuosien 1610–1650 väliin. Piiput ovat päätyneet löytöpaikkaansa vasta Källarenin kivitalon laajennusosan rakentamisen jälkeen, ja jos laajennus liittyy suoraan krouvitoiminnan alkamiseen, piippuja ei ole hylätty ennen 1630-lukua. Niinpä aineiston vanhimmat, 1600- ja 1610-luvuille ajoittuvat piiput ovat olleet käytössä tai varastoituna vähintään toistakymmentä vuotta ennen kuin ne ovat päätyneet löytöpaikkaansa. Liitupiiput ovat voineet olla varastoituina sekä valmistuspaikassaan että Ruotsissa eripituisia aikoja ennen kuin ne ovat päätyneet kuluttajien käyttöön. Oma kysymyksensä on, miksi aineistossa ei vaikuta olevan lainkaan 1600-luvun jälkipuolen piippuja, vaikka krouvi jatkoi asiakirjalähteiden mukaan toimintaansa vielä vuosisadan kolmannella neljänneksellä. Syynä voisi olla aineiston alkupäässäkin havaittu viive piippujen valmistuksen ja hylkäämisen välillä. Ainasoja⁵⁶ on tulkinut omissa tutkimuksissaan piippuaineiston heijastelevan tupakanpolton voimakasta lisääntymistä 1630–1640-luvuilla, ja Källarenin tontilta löytynyt piippuaineisto on sopu-soinnussa tämän tulkinnan kanssa.

Tässä tarkasteltu löytöaineisto vahvistaa kuvaa, jonka mukaan piipunpoltto on ollut vakiintunutta sosiaalista toimintaa Turussa 1630-luvulla. Källarenin liitupiippujen keskittyminen rakennuksen oviaukon edustalle liittyyneen siihen, että tupakanpoltolla oli jo tällöin omat, vakiintuneet tilansa, eikä sitä harjoitettu kaikkialla. Ainakin piippujen hylkääminen juuri oviaukon edustalle on selvästi ollut tarkoituksellista. Piippuja ei ehkä tulipalovaaran takia poltettu niinkään sisällä kuin rakennuksen ulkopuolella, tuulensuojaisissa nurkassa. Muualta Suomesta ja Ruotsista tehtyjen 1600-luvun piipunpolttojen tavoin Källarenin löytöaineiston liitupiiput olivat pääasiassa hollantilaisvalmisteisia. Kokonaisaineistossa on ainoastaan neljä todennäköisesti englantilaista alkuperää olevaa piipunkatkelmaa. Muuten piiput vaikuttavat olevan kantaleimojen perusteella pääasiassa kahden, mahdollisesti Goudassa tai Amsterdamissa toimineen valmistajan tekemiä.

Turun Källarenin tontti muodostaa kiinnostavan arkeologisen kokonaisuuden, jossa kirjalliset lähteet ja rakennusjäännöksen yhteydestä talletettu löytöaineisto todistavat kumpikin paikalla 1600-luvulla toimineesta krouvista. Pelkästään liitupiippuja ei voi pitää indikaattorina anniskelutoiminnasta, vaan tulkinnessa pitää huomioida myös muut löydöt. Yhdessä Helsingin Vanhankaupungin rakennuksen J ja Tornion rakennuksen P aineistojen kanssa voi kuitenkin varovasti esittää, että poikkeuksellisen runsas, rakennuksen edustalle keskittynyt liitupiippuaineisto yhdessä muiden juomiseen, pelaamiseen ja rahankäyttöön viittaavien löytöjen kanssa indikoisi puolijulkista tilaa, jossa sekä naiset että miehet kerääntyivät yhteen juomaan, pelaamaan ja nauttimaan

pesällisen tupakkaa.⁵⁷ Koska krouveissa ja tavernoissa ilmeisesti suositettiin ehjiä, pitkävartisia piippuja, myös pitkästä käyttöiästä kertovien merkkien puuttuminen piippuaineistosta tukee tulkintaa anniskeluravintolasta.

Tähän mennessä Turun liitupiippuaineistosta tehdyt tutkimukset ovat olleet aineistoltaan ja tutkimusalueeltaan rajallisia, ja tämäkin artikkeli on käsitellyt vain yhtä, ajallisesti ja tilallisesti rajattua piippulöytökokonaisuutta. Tulevaisuudessa olisi tarpeen tehdä kattavampi kartoitus Turun koko liitupiippuaineistosta, jotta tupakointikulttuurin kehityksestä käytävälle keskustelulle muodostuisi vankempi pohja, jolloin myös Källarenin kaltaiset löytökokonaisuudet asettuisivat laajempaan kontekstiinsa. Myös säilyneistä asiakirjalähteistä on varmasti löydettävissä lisää Henrik Knutssonin tapauksen kaltaisia lähteitä, jotka valaisevat varhaista tupakkakulttuuria ja antavat myös historiallisen kontekstin liitupiippulöydöille.

KIITOKSET

Tahdomme kiittää artikkelin kommentoijia erinomaisista huomioista ja seikkaperäisistä korjausehdotuksista. Kiitämme myös Aboa Vetus & Ars Nova -museota, jonka kaivauksilta artikkelin aineisto on peräisin, ja jonka tiloissa olemme päässeet tutkimaan artikkelissa käsiteltyä liitupiippuaineistoa.

Ilari Aalto
ilari.aalto@aboavetusarsnova.fi

Elina Mattila
elina.mattila@aboavetusarsnova.fi

LOPPUVIITTEET

- ¹ “-- endå deer meera Tubak och andra Partzeler saknas.” KA, TRO 9.1.1633 z:3; 2. Pien-
tarvikkeisiin saattoi kuulua muun muassa
tupakkapiippuja (vrt. tullitilien ”kramwah-
rur” Mellanen 1994: 259).
- ² KA, TRO 9.1.1633 z:3; 2–3.
- ³ Kaivauksista ks. Aalto & Mattila 2018; Aalto
2017.
- ⁴ Källarenin krouvin kontekstista löytynee-
seen noppaan liittyen tontilta on kiinnos-
tava lähde, jossa mainitaan lautapelit. Eräs
kauppias oli vuonna 1655 hyökännyt kella-
rissa nautituista juomista maksua tivanneen
Karin Gerdnerin kimppuun ja rikkonut
Karinin kädessä olleen painetun lautapelin.
Asiakirja vahvistaa erilaisten lautapelien
kuuluneen krouvin toimintaan. KA: TKO
z:179, 5.10.1655, 39–39v; Toropainen 2016:
244.
- ⁵ Toropainen 2003: 210; Savolainen 2011: 35.
- ⁶ TKA; TRO BIa 6, 7.5.1634, 70; Toropainen
2016: 242.
- ⁷ Toropainen 2016: 245.
- ⁸ Panu Savolainen (2011: 35) on arvellut ton-
tin nimen juontuneen siitä, että Merthenillä
oli pitkään vuokralla Turun raatihuoneen
kellarin anniskelu oikeudet. Nimi selittyy
kuitenkin luontevammin sillä, että Merthe-
nin tontilla toimi oma kellariravintola (Aal-
to 2017: 50).
- ⁹ Savolainen 2017: 151.
- ¹⁰ Ainasoja 2001; idem 2003; idem 2006; Hon-
kaniemi 2014; Mellanen 1994; Mellanen
2002; Nurmi 2005; idem 2011: 95–108; Pihl-
man 1989; Salo 2007 Seela 1983. Arne Åker-
hagenin tuotannosta mm. Åkerhagen 1985;
2004; 2009; 2011. Riikka Alvik on lisäksi kä-
sitellyt Vrow Marian ja Haminan Rykmen-
tinkentän liitupiippuja (Alvik 2016).
- ¹¹ Esim. Toivanen 1984; Moilanen & Närväi-
nen 2017.
- ¹² Pihlman 1989: 145.
- ¹³ Ainasoja 2001: 34, 108.
- ¹⁴ Goodman 1993: 37–55; Åkerhagen 2006: 1.
- ¹⁵ Dahlbäck 1982: 406–408 viitteineen. Suo-
men osalta esim. Nurmi 2011: 106.
- ¹⁶ Åkerhagen 2011, 25, 105.
- ¹⁷ Nurmi 2011: 98–99.

18 Tanska, Junno & Kallio-Seppä 2011.
 19 Persson 1992: 174 viitteineen.
 20 Dahlbäck 1982: 408 viitteineen.
 21 KA: HRO g:1: 11.12.1633, 198.
 22 Mellanen 1994: 258–259; Persson 1992: 174.
 23 Axel Oxenstiernas skrifter 2:11: 721–722.
 24 Ainasoja 2001: 13–14.
 25 Ranta 1975: 276–278.
 26 Nurmi 2011: 105.
 27 Aalto 2017: 51.
 28 Aalto & Mattila 2018: 19–20, 26–28.
 29 KA: Suomen palovakuutuskonttorin arkisto, Turku 3, n. 343.
 30 Aalto & Mattila 2018: 19.
 31 Nurmi 2011: 100.
 32 Duco 1987.
 33 Duco 1987: 28–30.
 34 Duco 1987: 31.
 35 Vrt. Duco 1987: 32, Ontwikkeling van basis-type 1, 23 & 24; 34, Regionale varianten van basistype 1 (I), 40.
 36 Vrt. Duco 1987: 38, Modelvarianten van de groffe kwaliteit 63 & 64.
 37 Duco 1987: 36.
 38 Tällaisia ovat esim. Duco 2003 ja internetissä <http://www.goudapipes.nl/books/Meulen/catalog/cijfermerken.php> ja <https://www.claypipes.nl/merken/>.
 39 Duco 1987: 73.
 40 Duco 1987: 92, De vroege Jonaspijp 473.
 41 Duco 1987: 72.
 42 Vrt. Mellanen 1992: 271.
 43 Duco 1987: 86, Diverse versierde stelen en afzonderlijke stempels 434–435.
 44 Gaulton 2018.
 45 Esim. Pihlman 1989: 148, kuva VI.3: 1, 2; Mellanen 1994: 271–271.
 46 Atkinson & Oswald 1969: 26, fig. 7, 40.
 47 Nurmi 2011: 104–105.
 48 Talon J tutkimuksista ks. Heikkinen 1994. Talon yhteydestä löytyneestä liitupiippukonaisuudesta ks. Mellanen 1994.
 49 Mellanen 1994: 265–266.
 50 Heikkinen 1994, 236–238.
 51 Salo 2007.
 52 Salo 2007: 32, 41. Ks. myös Nurmi 2011: 100–101.

53 Nurmi 2011: 100–101.
 54 Nurmi 2011: 101–103.
 55 Nurmi 2011: 103.
 56 Ainasoja 2003: 286–289.
 57 Piipunpolton sukupuolittuneisuudesta ks. Bergman Carter 2013.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Julkaisematon alkuperäisaineisto

Kansallisarkisto (KA)

Raastuvanoikeuden renovoidut tuomiokirjat (–1809)

Helsingin raastuvanoikeuden tuomiokirjat (HRO)

g:1 (1623–1639)

Turun kämnerinoikeuden tuomiokirjat (TKO)

z:179 (1655)

Turun raastuvanoikeuden tuomiokirjat (TRO)

z:3 (1633)

Suomen palovakuutuskonttorin (1816–1833) arkisto

Vuoden 1827 vakuutusasiakirjat

Turku 1827 (3, n. 343)

Painetut lähteet

Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevfixling 2:11. Nils Edén (red.) 1905. Stockholm: Kungliga Vitterhetsakademien.

Painamattomat lähteet

Aalto, Ilari & Elina Mattila 2018. Turku II/1/3 Rettigin tontti, Aboa Vetus -museon alue. Kaupunkiarkeologinen kaivaus 2017. Kaivauskertomus, Museoviraston arkisto.

Ainasoja, Mika 2001. *Liitupiiput Turussa 1600–1800-luvuilla*. Pro gradu -tutkielma. Arkeologia, Turun yliopisto.

Bergman Carter, R. 2013. *Vem rökte alla dessa pipor? – en historisk-arkeologisk studie av kritpipor och rökning i 1600- och 1700-talens Sverige med genus- och intersektionalitetsperspektiv*. Kandidatuppsats i Historisk arkeologi, Lunds universitet.

Honkaniemi, Marika 2014. *Piipunkopat kertovat. Tutkimuskohteena Lahden torikaivaukset 2013*. Proseminariesitelmä. Arkeologia, Turun yliopisto.

Salo, Elina 2007. *Liitupiippujen kuluttaminen Torniossa 1600–1700-luvuilla. Keskikadun vuoden 2002 liitupiippuaineiston käyttöjälkitutkimus*. Pro gradu -tutkielma. Arkeologia, Oulun yliopisto.

Kirjallisuus

Aalto, Ilari 2017. Kadonneiden kivitalojen jäljillä – Katsaus Aboa Vetus & Ars Nova -museon kesän 2017 kaivauksiin. *SKAS* 1/2017, 47–54.

Ainasoja, Mika 2003. Liitupiiput ajoittajina ja yhteiskunnan pelaajina. Liisa Seppänen (toim.) *Kaupunkia pintaa syvemältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan, Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX*. Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku, 281–294.

Ainasoja, Mika 2006. Turkua syvällä Savossa. Piippulöytö Vesannolta. Visa Immonen & Miikka Haimila (toim.) *Mustaa valkoisella. Ystäväkirja arkeologian lehtori Kristiina Korkeakoski-Väisäselle*. Turun yliopisto, arkeologia, Turku, 15–18.

Alvik, Riikka 2016. Laiva on lastattu tupakalla. Monttu auki. *Arkeologisia kenttätutkimuksia* 1. Museovirasto, Helsinki, 116–129.

Atkinson, David & Adrian Oswald 1969. *London Clay Tobacco Pipes*. Reprinted from the Journal of the British Archaeological Association vol. 32 (1969). Museum of London, London.

Dahlbäck, Göran (red.) 1982. *Helgeandsholmen. 1000 år i Stockholms ström*. Riksantikvarieämbetet, Stockholmsforskning & LiberFörlag, Stockholm.

Duco, D. H. 1987. *De Nederlandse klei pijp. Handboek voor dateren en determineren*. Pijpenkabinet, Leiden.

Duco, D. H. 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Pijpenkabinet, Leiden.

Gaulton, Barry C. 2018. Made in France? Seventeenth-century French clay pipes in North American context. *Historical Archaeology* 52(2), 438–453.

Goodman, Jordan 1993. *Tobacco in history. The cultures of dependence*. Routledge, London and New York.

Heikkinen, Markku 1994. Pihlajan varjossa. Talo tutkimuksen kohteena. *Narinkka* 1994, 225–257.

Mellanen, Jaana 1994. ”... päiväni ovat haihtuneet kuin savu...” 1600-luvun tupakkapiiput Helsingin Vanhassakaupungissa. *Narinkka* 1994, 258–281.

Moilanen, Ulla & Ninni Närväinen. Esinelöytöjen kuvastama arki 1800-luvun maaseudun säätyläistaloissa – Esimerkkinä Kangasniemen Suurrolan kylä. *Ennen ja nyt. Historian tietosanomat* 4/2017.

Nurmi, Risto 2005. Liitupiippu. Titta Kallio & Sanna Lipponen (toim.) *Historiaa kaupungin alla. Kaupunkiarkeologisia tutkimuksia Oulussa*. Pohjois-Pohjanmaan museo, Oulu, 206–207.

Nurmi, Risto 2011. *Development of the urban mind – an object biographical approach. The case study of the town of Tornio, northern Finland*. Oulun yliopisto, Oulu.

Persson, Boje 1992. Clay pipes and copper coins as means of dating – A source-critical presentation. Lars Ersgård, Marie Holmström & Kristina Lamm (eds.) *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700–1700 A.D., Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 2*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 172–187.

Pihlman, Aki 1989. Liitupiiput – Krittipor. Juhani Kostet & Aki Pihlman (toim.) *Turun Mätjärvi*. Raportteja 10. Turun maakuntamuseo, Turku, 143–155.

Ranta, Raimo 1975. *Turun kaupungin historia 1600–1721*. Oy Lounaisrannikko, Turku.

Savolainen, Panu 2011. Rettigin tontin rauniot historiallisissa lähteissä vuoteen 1827. *SKAS* 1/2011, 19–46.

Savolainen, Panu 2017. *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*. Sigillum, Turku.

Seela, Jacob 1983. Skärgårdspipor av lera. *Nordenskiöld Samfundets tidskrift* 43. 56–81.

Tanska, Terhi; Juho-Antti Junno & Titta Kallio-Seppä 2011. Varhainen piipunpolttaja Iistä. *Iin Vanhan Haminan kirkko ja hautausmaa. Arkeologisia tutkimuksia*. Toim. Titta Kallio-Seppä, Janne Ikäheimo ja Kirsti Paavola. Iin kunta, Ii, 122–123.

Toivanen, Pekka 1984. Kaksi luodosta tehtyä isonvihan (1721–1722) jälkeistä löytöä. *Historiallisen ajan arkeologia Suomessa*. Raportteja 6. Turun maakuntamuseo, Turku, 145–152.

Toropainen, Veli Pekka 2003. Skottirotta ja Ruotsin koirat – Turun ulkomainen porvaristo vuosina 1600–1660. *Genos. Suomen sukututkimusseuran aikakauskirja* 2003, 199–215, 250–251.

Toropainen, Veli Pekka 2016. *Päättäväiset porvarskat. Turun johtavan porvariston naisten toimijuus vuosina 1623–1670*. Annales Universitatis Turkuensis C 419. Turku, Turun yliopisto.

Åkerhagen, Arne 1985. *Kritpipor*. Svenska tobaks AB, Stockholm.

Åkerhagen, Arne 2004. *Svenska kritpipstillverkare och deras pipor*. Tobaks- och tändsticksmuseum, Stockholm.

Åkerhagen, Arne 2006. *Goudapipans utveckling för datering av europeiska pipor*. Tobaks- och tändsticksmuseum, Stockholm.

Åkerhagen, Arne 2009. Kritpiporna funna i Sverige, del 1 & 2. Sähköinen tietokanta. Tobaks- och tändsticksmuseum, Stockholm.

Åkerhagen, Arne 2011. *Den svenska kritpipan – pipor, tillverkare och fynd*. Tobaks- och tändsticksmuseum, Stockholm.

LUISTARIN JUHLAVUODEN TUNNELMIA

Euran Luistarissa on Suomen suurin tutkittu rautakautinen kalmisto, pronssikautinen asuinpaikka ja varhaiseen rautakauteen ajoittuvia polttohautauksia. Luistarin löytymisestä on tänä vuonna tullut kuluneeksi tasan 50 vuotta ja asiaa on juhlistettu monin eri tavoin. Maaliskuussa järjestettiin Luistarin tutkimusten juhlaseminaari ja tutkijoiden tapaaminen (Luistari 50 vuotta – uusia tutkimuksia ja tuloksia 9.3.2019). Kesäkuun alussa avattiin Luistarin aittaan uusi “Luistarin vuosituhannet”-näyttely. Lauantaina 23. marraskuuta on vielä tulossa Euran kunnan järjestämä muinaispukuja kunnioittava seminaari “Heleät helmet”.

EURAPÄIVIEN KAKKUKAHVIT JA OPASTUKSET

8.–9.6. järjestettyjen Eurapäivien yhteydessä juhlittiin myös Luistaria. Lauantaina **Heli Etu-Sihvola** opasti helteisessä Luistarissa tutkimushistoriasta, tärkeimmistä löydöistä ja Luistarin merkityksestä. Kahdelle opastukselle saapui yhteensä parikymmentä henkilöä helteestä ja ajoittain uhkaavasta ukkosesta huolimatta.

Sunnuntaina 9.6. **Sue Salminen** esitteli kirjastolla Luistarin löytöihin perustuvia esineiden ennallistuksia ja Euran Pirtissä pidettiin juhlavuoden kunniaksi uudeleen brändätyn Euran emännän eli Luista-

rin Lempin kakkukahvit, johon osallistui muun muassa useita Luistarissa eri vuosina kaivauksilla työskennelleitä. Euran kunnanjohtaja piti puheen ja **Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander** kertoi siitä, miten Luistarin hautaan 56 haudatusta naisesta tuli Euran emäntä eli Luistarin Lempi. Erilaisten nimitysten keksiminen oli ollut kaivajille keino vähentää työhön liittyvää jännitystä. Juhlassa laulettiin myös onnittelulaulu Lempille.

Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander kertoo Luistarin Lempin suvun vaiheita. Kuva: Heli Etu-Sihvola.

KALMISTOKÄVELYLLÄ LAMPAIDEN KANSSA

Lehtosalo-Hilander järjesti päivän päätteksi Luistarissa noin tunnin kestäneen “kalmistokävelyn”, jonka aikana kuultiin

Luistaria hoitavat Ali-Unkin tilan ahvenanmaanlampaat osallistuivat myös innokkaina kalmistokävelyyn. Yksi niistä ehti syödä mikrofonia johdonkin. Kuva: Heli Etu-Sihvola.

tarkemmin hänen kehittämänsä Luistariin haudattujen sukutarina. Kävelyllä osallistui noin 30 ihmistä. Luistarissa on parikymmentä opastaulua, joissa esitellään hautalöytöjä. Tarina oli tehty opastauluissa kuvattujen ihmisten ympärille ja se käsitteli Lempin suvun viikinkiaikaisia vaiheita. Inspiraatiota oli haettu muun muassa vanhoista kauttalaisista nimistä.

KOTISIVUILLA UUTTA NÄKYVYYTTÄ RAUTAKAUDEN TUTKIMUKSELLE

Luistarin juhlatuoteen liittyy myös kotisivuprojekti, joka aloitettiin vuonna 2017.¹ Projektin päätavoitteena on ollut koota tietoa menneistä ja ajankohtaisista Luistari-tutkimuksista yhteen paikkaan ja lisätä tietoisuutta ja kiinnostusta rautakauden tutkimukseen yleensä. Kotisivuprojekti on erittäin ajankohtainen nyt, sillä Luistarin tutkimus on tällä hetkellä aktiivisempaa kuin koskaan menneiden vuosikymmenten aikana. Luistarin kotisivut julkaistiin 3.6. ja ne löytyvät suomeksi ja ruotsiksi osoitteesta *luistari.fi*. Kotisivuprojekti on pääosin Suomen kulttuurirahaston Satakunnan rahaston rahoittama. Sivuja on elävöitetty uusilla esinekuvilla sekä piirroksilla ja valokuvilla ja sivuilta löytyy myös avoin, ladattava Luistarin löytötietokanta ja hautojen GIS-kartta.

Heli Etu-Sihvola

heli.etu-sihvola@helsinki.fi

Luistarin kotisivujen kansikuva "Kaupankäyntiä Pyhäjärven rannalla" tuo väriä esihistoriaan. Kuva: Tuomas Myllylä.

LUISTARIN JUHLAVUODEN TULEVIA TAPAHTUMIA

Heleät helmat – arkeologisesta löydöstä koko kansan muinaispuvuksi. Euran koulukeskuksen auditorio la 23.11.

Lisätietoa ja ilmoittautuminen:
<http://www.eura.fi/tapahtumakalenteri>.

KIRKKOJA, LINNOJA JA HAUTAKUMPUJA

SKAS:IN JA SMTT:N KEVÄTRETKE
AHVENANMAALLE 3.5.-5.5.2019

Ahvenanmaalla riittää nähtävää pitkäksiinkin aikaa, mutta jo parin päivän retkellä ehtii nähdä melko kattavan otoksen saariryhmän nähtävyyksiä. Kohteen mielenkiintoisuus oli nähtävissä, kun reilu kolmekymmentä innokasta matkalaista saapui varhain toukokuuisena aamuna Turun Viking-terminaaliin valmiina matkaan kohti Maarianhaminaa M/S Amorellalla oppaamme **Ilari Aallon** johtamana. Sääennusteet eivät olleet retken osalta kovin suotuisia, ja keväisen aurinkoinen mutta kolea sää Turussa muuttui matkan aikana paikoin jopa kevyeksi toukokuiseksi lumituiskeeksi. Maarianhaminassa meitä vastassa olivat lumiset katot ja puolipilvinen taivas, joka kuitenkin selkeni päivän mittaan. Satamassa odotti tilausbussi, jolla suuntasimme ensitöiksemme majoittumaan hotelli Strandnäsiin parin kilometrin päähän Maarianhaminan keskustasta pohjoiseen. Hotellilta matka jatkui kohti saarten länsiosia ja Eckerötä, jossa retken ensimmäisen päivän kohteet sijaitsivat. Tammi-kuun alussa riehuneen Aapeli-myrskyn tuhojen raivaaminen oli yhä kesken, minkä vuoksi kaatuneita puita näkyi matkan aikana kaikkialla.

Eckerön Käringsundin sataman tarjoamassa saaristolaisidyllissä nautimme kahvit Gastropub Bodeganissa, mistä matkamme jatkui retken ensimmäiselle varsinaiselle kohteelle, **C.L. Engelin** ja **C. Bassin** piir-

tämälle Eckerön posti- ja tullitalolle. 1828 valmistunut vaikuttava uusklassinen rakennus toivotti aikoinaan matkalaiset tervetulleeksi Venäjän keisarikunnan länsirajalla. On helppo kuvitella, minkälaisen vaikutuksen rakennuksen on täytynyt matkalaisiin tehdä, sillä sen voisi kuvitella sopivan erinomaisesti esimerkiksi Helsingin keskustan kaupunkikuvaan. Rakennuksen sisätilat eivät valitettavasti olleet vielä avautuneet kesäksi, joten niihin tutustuminen jäi toiseen kertaan.

Ilari Aalto opastaa Eckerön posti- ja tullitalon sisäpihal- la. Kuvat: Akseli Tolvi.

Päivän toisena kohteena kävimme noin 80 eri kokoisesta röykkiöstä koostuvalla Nabbergenin röykkiökalmistolla. Osa röykkiöistä oli tutkittu 1940-luvulla ja sen jälkeen ennallistettu. Röykkiöistä suurin

Maisemaa Borgbodan linnavuorelta.

toi monille retkeläisille mieleen Rauman Sammallahdenmäen Kirkonlaattian. Kohteella pohdittiin myös alueen geologisia piirteitä, kuten korkeutta merenpinnasta sekä kallioperän särmiästä lohkeavuutta ja punaista väriä, mikä johtuu runsaasta kalimaasälpäpitoisuudesta. Röykkiöiden jälkeen viimeiseksi kohteeksi jäi vielä Eckerön kirkko (kts. kansikuva), ensimmäinen retken monista keskiaikaisista kirkkoista, sekä kirkon vieressä sijaitsevat kumpuhaudat. Pääsimme kirkkoon myös sisälle ihailemaan puista kastemaljaa sekä Engelin suunnittelemaa saarnastuolia. Kirkon ulkopuolella nähtiin myös tiettävästi ainoa edelleen pystyssä oleva 1700-luvun peninkulmakivi. Illaksi palattiin hotellille, minkä jälkeen vuorossa oli vapaata tutustumista esimerkiksi Maarianhaminan yöelämään, joka kuitenkin kyseisenä iltana vaikutti varsin hiljaiselta.

Lauantain ohjelma kääntyi käytännössä pääläelleen oppaiden aikataulunmuutosten vuoksi, mikä osoittautui onnistuneeksi muutokseksi, sillä kun pääsimme päivän ensimmäiselle kohteelle, Borgbodan linnavuorelle, paistoi aurinko. Mäelle johtavaa polkua ja mäen lakea oli elävöitetty ilmeisesti johonkin taideprojektiin liittyvillä viikinkimytologiaa henkivillä puuveistoksilla. Laelta avautui upea näkymä ympäröivään maa-

laismaisemaan. Mäeltä on muinoin valvottu sen ohi kulkenutta vesireittiä, jota ei pusi-koitumisen takia juuri enää näkynyt.

Tämän jälkeen vierailimme Saltvikissa, jossa tutustuimme keskiaikaiseen kirkkoon, kauppapaikkaan ja pari vuotta sitten ilmakuviin ha-vaitettuun hallitaloon. Kuten Eckerön kirkossa, myös Saltvikin kirkossa näkyivät hyvin eri rakennusvaiheet, ja molempia kirkkoja yhdisti muuhun kirkkoon nähden epäsuhteellisen suuri kellotapuli. Kirkon sakastin päädyssä erottuivat erikoisena piirteenä näkyviin jätetyt kattotuolit. Kirkkoa ympäröivä kirkkomaa ei liene ollut käytössä enää vuosikymmeniin, sillä kaikki harvat jäljellä olevat muistomerkit olivat vuosikymmeniä vanhoja. Saltvikista lähdön jälkeen vuorossa olivat Godbyssä sijaitsevat suuret hautakummut, joita jäimme kuitenkin katsomaan etäämmältä, koska niille johtava polku kulki viljellyn pellon läpi. Etäältäkin tarkasteltuna kummut olivat selkeästi nähtävissä ja vai-

Godbyn hautakummut.

kuttavampia kuin edellisenä päivänä nähdyt Eckerön kummut. Pintapuolisen hautakumpuihin tutustumisen jälkeen vuorossa oli lounas Pub Stallhagenissa. Stallhagenin panimon yhteydessä sijaitsevassa ravintolassa oli luonnollisesti mahdollisuus tutustua runsaaseen valikoimaan panimon omia oluita.

Lounasta seurasi tutustuminen Kastelholman linnaan **Hanna Kivikerön** opastuksella. Itselleni kyseessä oli ensimmäinen kerta linnan sisällä ja kohteesta saikin näin huomattavasti enemmän irti kuin pelkkiä massiivisia ulkomuureja tuijottamalla. Kierroksen aikana saatiin kattava katsaus elämään linnassa ja sen vaiheisiin ja eri tilojen käyttötarkoituksiin. Linnan pohjoisosan näyttelytilaan oli kerätty muun muassa kaivauslöytöjä sekä muuta esineistöä linnan käyttöajalta, häränsilmäkoristeisista luukammoista muototiiliin. Seuraavaksi retki jatkui edelleen linnoitusteemaisena, tällä kertaa 1800-luvulla rakennetussa Bomarsundissa. Notvikstornetilla kuulumme linnoituksen historiasta ja sen viimeisistä vaiheista, sekä Ahvenanmaan demilitarisoinnista arkeologi **Rudolf Gustavssonilta**. Paikalta aukenivat erinomaiset näkymät ympäristöön, ja mäelle, jolta brittiläis-ranskalaiset joukot olivat pommittaneet linnoitusta. Taistelun merkit olivat selkeästi nähtävissä tornin jäljellä olevista muureista. Notvikstornetilta matka jatkui vielä Bomarsundin varuskuntakaupungin raunioille.

Tämän jälkeen oli aika alkaa siirtyä kohti päivän viimeisiä, Jomalassa sijaitsevia kohteita, K-market Mattsonsilla pidetyn kahvitauon ja nopean, linja-auton ikkunasta tehdyn, Finströmin kirkon katsastuksen kautta. Jomalassa linja-autosta laskeuduttiin Suomen vanhimman muuratun kivirakennuksen, Jomalan kirkon viereen ja tutustuttiin siihen, sekä sen takana sijaitseviin kumpu-

hautoihin ja keskiaikaiseen asuinpaikkaan. Tämän kohteen kummut olivat hyvin matalia ja olisivat helposti jääneet niistä tietämättömältä huomaamatta. Myrskytuhot olivat jälleen kerran nähtävissä kaatuneista puista ja katajista, jotka näyttivät siltä kuin niiden yli olisi ajettu kuorma-autolla. Päivän viimeisenä kohteena tutustuttiin Jettbölen kivistä asuinpaikkaan Kulturbyrån arkeologien **Jenni Luceniuksen** ja **Mikko Helmisen** opastuksella. Asuinpaikan lisäksi oppailta saatiin kuulla myös yleisemmin esihistorian tutkimisesta Ahvenanmaalla ja mannersuomessa arkeologiaa opiskelevalle varsin eksoottisen kuuloisesta Ahvenanmaan muinaismuistohallinnosta.

Jenni Lusenius ja Mikko Helminen opastavat Jomalalla Jettbölen asuinpaikalla.

Lauantain viimeisten kohteiden jälkeen oli vuorossa taas paluu hotellille ja sen jälkeen vapaata tutustumista Maarianhaminan yöelämään. Yöelämä vaikutti tällä kertaa edellisiltä eloisammalta ja varsin suurelle joukollemme ei ollut löytyä tarpeeksi suurta pöytää. Lopulta kärsivällisyys kuitenkin palkittiin.

Sunnuntain ohjelmaan tuli jälleen muutoksia, kun lähtö hotellilta aikaistui, jotta ehtisimme tutustua Lemböten kappeliin, joka on aikoinaan palvellut läheiseen satamaan laskeneiden alusten merimiehiä. Nykyisen, pienen kivisen ja varsin jyrkän seinäisen kappelin rakentamisajankohtaa ei

Kungsön tykkipatteri ja saaristomaisemaa .

tunneta, mutta paikalla on ilmeisesti aiemmin sijainnut puisia kappeleita, joista ensimmäiset maininnat ovat jo 1200-luvulta. Kappelin lähellä oli myös vanhoja röykkiöitä sekä huomattavasti niitä nuorempia jatulintarhoja.

Retken viimeisenä kohteena oli ensimmäisen maailmansodan aikana Venäjän imperiumin saksalaisten hyökkäyksen varalta rakentama Kungsön tykkipatteri. Näin retken kohteille saatiin jatkumo kivikaudelta 1900-luvulle. Sodan jälkeen patteri räjäytettiin, mutta mielenkiintoisena piirteenä osia siitä jäi jäljelle muinaistutkijoiden myöhemmän ihailun kohteeksi. Paikalla sijaitsevasta näkötorjasta aukenivat erinomaiset näkymät merelle ja ympäröivään

saaristoon. Tämän jälkeen oli aika palata Maarianhaminaan, jossa oli vielä pari tuntia aikaa tutustua kaupunkiin. Varsin monet, itseni mukaan luettuna, ehtivät käymään Ahvenanmaan kulttuurihistoriallisessa museossa ennen kuin oli aika palata satamaan ja nousta M/S Viking Gracelle paluumatkalle kohti Turkua. Suuri osa matkasta sujui mukavasti aluksen aurinkokannella lämpimän aurinkoisessa säässä. Paluumatkalla osa retkeläisistä pääsi tutustumaan vielä yhteen yllätyskohteeseen, kun huomattiin, että Kökarin kirkko näkyy kiikareilla horisontissa.

Akseli Tolvi
akilto@utu.fi

VÄLSKRIVET OCH VACKERT OM RASEBORG

I VÄNTAN PÅ NYA FORSKNINGRESULTAT

Niclas Erlin & Lina Enlund: *Glans och vardag på Raseborgs slott*. Västnyländska kultursamfundets skrifter nr 18. Västnyländska kultursamfundet. Vasa 2018. ISBN 978-952-67742-6-8. 111 s.

Precis som många andra nylänningar, har jag själv också ett personligt förhållande till Raseborg. Vår sommarstuga ligger i Ingå och ända sedan jag var liten har jag brukat gå på Raseborgs sommarsteater med min familj. En tradition som vi ännu också håller fast vid. Den första pjäs jag såg var Folk och rövare i Kamomilla stad år 1982. Då var jag 4 år gammal och har inga minnen av slottsruinerna ännu. Slottsruinen minns jag från år 1985, då vi var och såg på Smugglarkungen. Då utgjorde borgen en mycket ståtlig bakgrund till pjäsen och runt de tiderna börjar jag också minnas besöken inne i slottet.

Jag har alltid fascinerats av ruiner. De lämnar mycket plats för fantasin. Man kan stå och beundra det som står kvar av gångna tider och försöka föreställa sig hur det var när de var i bruk. Det är säkert det som i första hand drev mig till att bli arkeolog. Det är ju det vi arkeologer gör, försöker bygga upp en bild av det förflutna med hjälp av kvarlämningar i marken. Och det är också vad frilansjournalisten **Niklas Erlin** tillsammans med fotografen **Lina Enlund** och

konstnären **Saga Erlin** har för avsikt i sin bok *Glans och vardag på Raseborgs slott*.

Resultatet är ett mycket ståtligt och fint verk, som på ett välskrivet och klart sätt berättar om slottets historia. Boken har väl valda teman och en klar och tydlig uppläggning. Den plockar fram olika personer ur slottets historia, inte bara adelsmän som styrt slottet, utan också tjänstefolk. Det blir genast mer personligt och läsaren har lättare att sätta sig in i borgens historia med hjälp av de olika människorna som levt där. Lina Enlunds fina fotografier och Saga Erlins vackra akvareller bidrar också till att väcka slottet till liv på ett förtjänstfullt sätt.

Nu när både Forststyrelsen och lokala entusiaster jobbar hårt på att i en allt högre grad öppna slottet för turister och byggt

både nya info-byggnader och skyltar i omgivningen, finns det ett skrikande behov för ett sådant här verk. Efter en trevlig guidning eller rundtur på slottet finns det säkert många som gärna köper med sig en bok i vilken man kan fördjupa sig i borgens intressanta historia. Som en sådan bok fungerar Niklas Erlins och Lina Enlunds verk utmärkt!

Jag förstår ju att man velat ge ut boken så snabbt som möjligt, så att den skall finnas till hands åt alla turister som besöker slottet. Men frågan är ändå om det inte skulle ha lönat sig att vänta ännu några år med boken. Jag känner ju själv de flesta av de arkeologer som jobbat med slottet i flera år och vet att de som bäst slutfilar på sina doktorsavhandlingar om Raseborg. Det vet Erlin också, för han nämner det i boken och har dessutom fått en del hjälp och kommentarer av forskarna.

Jag har också hört att forskningsgruppen som jobbat med Raseborg håller på att planera en vetenskaplig artikelsamling om slottet. Den borde också komma ut inom de närmaste åren. Under de senaste tio åren har man alltså gjort stora mängder ny forskning runt borgen och kunskapen om den har skjutit i höjden. När jag läste Erlins texter kunde jag därför inte låta bli att tänka på att boken kommer att behöva uppdateras i hög grad efter att forskningsgruppen publicerat sina resultat.

I slutet av boken finns ändå ett kapitel om utgrävningarna och den nya forskningen om slottet och dess omgivning. Men eftersom forskningsrönen inte blivit publicerade ännu, finns det ytterst få nya re-

sultat med i Erlins bok. Senast här blir man nyfiken på vilka nya uppgifter den senaste forskningen kommer att presentera. Nyfikenheten väcks också tack vare bokens alla fina bilder av olika föremål som hittats under senaste årens utgrävningar. Bilderna är många och finns utspridda längs hela boken. Som sådana är de ändå främst fina bilder. Föremålen skulle säkert också ha egna intressanta historier att berätta, men de historierna får läsaren inte ta del av ännu i det här skedet. Nu fungerar föremålen som snygga, men aningen lösa detaljer i bokens fina layout.

Även om man alltså på ett lätt och intressant vis blir insatt i Raseborgs slots tidigare forskning med hjälp av Erlins och Enlunds verk, väntar jag med spänning på fortsättningen. Den nya forskningen av slottet kommer högst troligen att vara svårtillgänglig facklitteratur för allmänheten. Då behövs det någon som populariserar den nya informationen och presenterar den i lättfattlig form. Med sin historikerbakgrund verkar Niclas Erlin vara en mycket lämplig person att göra det. Jag hoppas han med sitt skickliga team tar sig an den utmaningen när tiden är inne. Tills dess får vi nöja oss med att läsa vad som gjorts före 2000-talet. Och det på ett mycket njutningsbart sätt!

Andreas Koivisto
andreas.koivisto@vantaa.fi

Fil.mag., arkeolog
Vanda stadsmuseum

RUOTSALAISET JA TOISET VARHAISMODERNINA AIKANA

Magdalena Naum & Fredrik Ekengren (toim.): *Facing Otherness in Early Modern Sweden. Travel, Migration and Material Transformations, 1500–1800*. The Boydell Press 2018. 367 s. ISBN 978 1 78327 294 5.

Ruotsin suurvaltakausi ei tarkoittanut pelkästään valtion hallinnollisten rajojen siirtymistä, vaan samaan aikaan valtakunnan piiriin ja uusille alueille sen sisällä päätyi runsaasti erilaisia kielellisiä, etnisiä ja uskonnollisia ryhmiä. *Facing otherness* -teoksen artikkelit tarkastelevat monipuolisista näkökulmista sitä, miten nämä ryhmät koettiin valtakunnassa, ja minkälaisessa vuorovaikutuksessa ne olivat niin hallinnon kuin muiden kansalaisten kanssa. Käytetyt tutkimusaineistot koostuvat sekä kirjallisista lähteistä että aineellisesta kulttuurista. Teos käsittää 18 artikkelia, jotka on jaoteltu kolmeksi laajemmaksi kokonaisuudeksi teemoinaan aineellinen kulttuuri, naapurussuhteet ja kaukomatkat. Jokaisen osan aloittaa kirjan toimittajien, **Magdalena Naumin** ja **Fredrik Ekengrenin** kirjoittama lyhyt johdantoteksti, ja koko teoksen päättää **Lu Ann De Cunzon** kirjoittama yhteenvetoluku.

Kirjan 21 kirjoittajasta vain kolme työskentelee Pohjoismaiden ulkopuolella, ja loput yhtä lukuun ottamatta Suomessa tai Ruotsissa, mikä näkyy myös artikkelien

maantieteellisissä ja temaattisissa painotuksissa – keskeisimmässä roolissa on Ruotsin valtakunta. Vaikka teoksen painopiste ei varsinaisesti ole kolonialismissa, Ruotsin valtakunnan toiminta niin saamelaisalueella kuin ruotsalaisessa siirtokunnassa Pohjois-Amerikassa saavat runsaasti tilaa artikkeleissa. Myös ruotsalaiset kaupungit ja niiden monikansalliset asukkaat ja verkostot nousevat toistuvasti esiin, muiden teemojen jäädessä enimmäkseen yksittäisten artikkelien tasolle. Painotukset ovat ymmärrettäviä, sillä teoksen taustalla on Lundin yliopistossa vuonna 2013 järjestetty ”*Encountering the ‘Other’ – Understanding*

Oneself: Colonialism, Ethnic Diversity and Everyday Life in Early Modern Sweden and New Sweden” -konferenssi, jonka esitelmiin suurin osa artikkeleista pohjautuu.

Kirjan artikkeleita yhdistävä tekijä ovat kohtaamiset *toisten* ja *toiseuden* kanssa. **Per Cornell** ja **Christina Rosén** tarkastelevat kirjan ensimmäisessä artikkelissa kattavasti aiheeseen liittyviä käsitteitä, jotka jäävät muissa teksteissä vähemmälle huomiolle. Cornell ja Rosén erottavat kaksi erilaista *toista*, toisaalta täysin vieraan ja tuntemattoman toisen (*Other*) ja toisaalta tutun, mutta normaalista poikkeavan (*other*). Kirjan artikkelit keskittyvät näistä jälkimmäiseen, mukaan lukien Cornellin ja Rosénin oma artikkeli, joka käsittelee toiseutta erilaisen asutuksen ja maiseman kautta, lähdeaineistonaan etenkin 1600-luvun kartat.

Arkeologin kannalta kirjan kiinnostavimman osan muodostaa sen ensimmäinen, aineelliseen kulttuuriin keskittyvä kokonaisuus. Kokonaisuuteen liittyvistä artikkeleista nousee Cornellin ja Rosénin tekstin lisäksi erityisesti esiin **Jens Heimdal**in tutkimus erilaisista oluenpanon perinteistä Ruotsissa. Vaikka artikkelin painopiste onkin Nya Lödösen materiaalissa, Heimdal on koonnut kattavan aineiston eri kaupungeista. Heimdal tarkastelee kiinnostavasti kahta keskiaikaista olutperinnettä, joissa toisessa valmistuksessa käytetään suomyrttiä ja toisessa humalaa. Saksalainen humalaan nojaava perinne yleistyi Ruotsissa keskiajan kuluessa, ja Heimdal pohtii siihen johtaneita syitä monipuolisesti muun muassa etnisyyden ja kauppasuhteiden kautta. Olisi kiinnostavaa, jos jatkossa suomalainen aineistokin nousisi paremmin esiin vastaavassa keskustelussa – kuten myös Heimdal itse toivoo.

Mielenkiintoiset teemat jatkuvat myös teoksen muissa osissa. **Kimmo Katajalan** artikkeli luterilaisten ja ortodoksien välis-

tä avioliitoista Käkisalmen läänissä on kiinnostava esimerkki toisten kanssa toimimisesta suomalaisesta näkökulmasta. Vaikka Käkisalmessa suomalaiset luterilaiset ja karjalaiset ortodoksit elivät rinnakkain, olivat ryhmien väliset avioliitot suhteellisen harvinaisia uskonnollisten erojen vuoksi. Katajalan mikrotason analyysi muutamista esimerkkitapauksista osoittaa, että silloin kun avioliittoja solmittiin, niihin liittyi usein vaikeuksia etenkin yhteisön suhtautumisen vuoksi.

Magnus Elfwendahl käsittelee omassa artikkelissaan metsäsuomalaisia, eli nykyisen Suomen alueelta nykyisen Ruotsin alueelle 1500-1600-lukujen vaihteessa muuttaneita uudisasukkaita. Elfwendahl tarkastelee metsäsuomalaisten aineellisen kulttuurin muutosta ja kulutustottumuksia kolmen arkeologisesti tutkitun kohteen ja etenkin niiltä talletetun keramiikka-aineiston kautta. Elfwendahl tulkitsee kohteilta talletetun tuontikeramiikan osoittavan, kuinka muutto Ruotsiin mahdollisti metsäsuomalaisille paremmat mahdollisuudet kuluttamiseen pelkkään toimeentuloon tähtäävien elinkeinojen sijaan. Tulkinta on melko ongelmallinen, sillä suomalaisten lähtöalueilta on toistaiseksi vähän arkeologista aineistoa, joten on vaikea sanoa, mitä heidän aineellinen kulttuurinsa näytti ennen Ruotsiin saapumista. Arkeologisen aineiston toivottavasti lisääntyessä tulevaisuudessa keskustelua voitaisiinkin käydä monipuolisemmin. Elfwendahlin artikkeli osoittaa joka tapauksessa hyvin, kuinka haastava arkeologista aineistoa on yhdistää etnisiin ryhmiin, ja kuinka yksipuolinen kuva aineellisesta kulttuurista syntyy ilman vertailukelpoista ja monipuolista lähdeaineistoa.

Kirjan kolmas osa keskittyy ruotsalaisten toimintaan kauempana valtakunnan kes-

kuksesta. Yhden teoksen kiinnostavimmista näkökulmista Ruotsin kolonialistiseen historiaan Pohjois-Amerikassa on valinnut **Fredrik Ekengren**, joka artikkelissaan tarkastelee alkuperäisasukkaiden ja uudisasukkaiden suhdetta maiseman kautta. Ekengren korostaa tekstissään, kuinka ruotsalaiset eivät tulleet neitseelliseen maahan, vaan alueella oli ollut jo pitkään asutusta, joka oli muokannut luontoa ja maisemaa. Alkuperäisasukkaat eivät myöskään kadonneet mihinkään heti ruotsalaisten saavuttua, vaan eri ryhmät elivät alueella rinnakkain. Ekengren visualisoi ryhmien suhdetta karttojen, etenkin paikannimien ja historiallisista ja arkeologisista lähteistä tunnettujen asuinpaikkojen kautta, mikä on periaatteessa hyvä ja käytännöllinen idea. Valitettavasti pieniin osiin pilkottujen karttojen mustavalkoinen B5-formaatti ei toimi kovinkaan hyvin. Vaikka kirjoittajan idea eri ryhmien asuttamasta ja käyttämästä maisemasta välittyikin niistä, on erittäin vaikea arvioida, kuinka erilliset pienet kartat asettuvat laajemmaksi kokonaisuudeksi – tai millainen maisema oikeastaan on ollut. Nyt kartoilta erottuu jokien lisäksi vain pistemäisiä asuinpaikkoja.

Kirjan artikkelit muodostavat kiinnostavan kokonaisuuden, mutta teoksen toimitustyöhön ja ulkoasuun olisi voitu panostaa enemmän. Suuri osa kirjan kuvista on jos-

tain syystä mustavalkoisia, mikä ei päästä tutkittavan aikakauden kuva- ja karttalähteitä oikeuksiinsa. Kun artikkelien kuvituksissa on käytetty värejä, niitä on paikoin erikoisissa yhteyksissä, kuten yksinkertaisissa kuvaajissa värittämässä muutamaa ruutua, jotka eivät väriä oikeastaan tarvitsisi. Myös tutkimuskarttojen toimitustyö on jäänyt vajaksi, kuten Ekengrenin artikkelista hyvin käy ilmi. Yleisesti karttoja olisi voinut olla enemmän, sillä teksteissä liikutaan lähes kaikilla mantereilla. Muutama yleiskartta olisi näin ollen ollut paikallaan yksityiskohetakarttojen lisäksi.

Teksteissä toimitustyö on onnistuneempaa, ja monet artikkelit ovat erinomaisia. Kokonaisuutena teos on silti hieman raskas, sillä vaikka artikkelien aineistot ja näkökulmat vaihtelevat, riittää niissä toistoa etenkin muutamien aihepiirien parissa. Toisaalta laaja kokonaisuus ja toisto ovat myös tehokkaita siinä mielessä, että ne alleviivaavat hyvin sitä, kuinka yleistä *toisten* kohtaaminen oli varhaismodernina aikana. Ajatus melko yhtenäisestä Ruotsista – ja Suomesta – ei selvästi vastaa mennyttä todellisuutta, minä *Facing otherness* tuo erinomaisesti esiin, ja pitää varmasti mielessä pitkään.

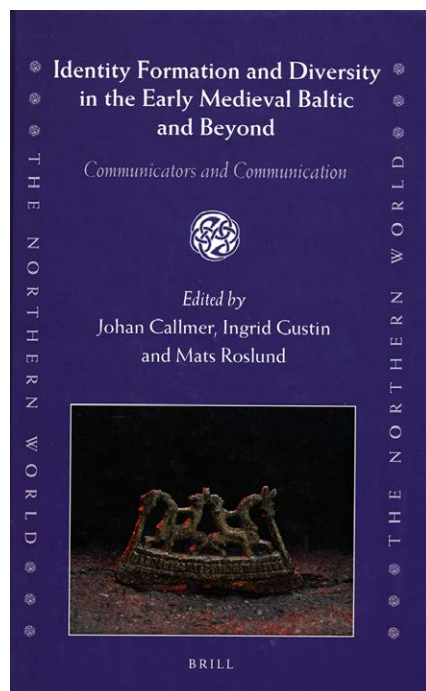
Tuuli Heinonen
tuuli.t.heinonen@helsinki.fi

BIRKASTA BYSANTTIIN

”SUOMALAISET” SIVUSTAKATSOJINA JA OSALLISTUJINA

Johan Callmer, Ingrid Gustin & Mats Roslund (toim.): *Identity Formation and Diversity in the Early Medieval Baltic and Beyond*. Brill. The Northern World vol. 75. Leiden & Boston 2016. 298 s. ISBN 978-90-04-29217-8.

Ruotsalaisten **Johan Callmerin**, **Ingrid Gustinin** ja **Mats Roslundin** kokoama ja toimitama varhaiskeskiaikaista Itämeren aluetta käsittelevä artikkelikokoelma on useiden pohjoiseurooppalaisten tutkijoiden yhteistyön tulosta. Toimittajien kunnianhimoisena tavoitteena on perinteisten kansallisten tulkintojen ja konseptien sijaan luoda uutta ymmärrystä Itämeren alueen varhaiskeskiajan ilmiöihin. Monet kirjoittajista ovat pitkän linjan tutkijoita, jotka ovat tähän teokseen koonneet vuosien tutkimustyön tuloksia. Kirja kuuluu niihin, jotka jokaisen aihepiiriä tutkivan tulisi tuntea. Teoksessa keskitytään alueelliseen monimuotoisuuteen, pluralistisiin kulttuurisiin identiteetteihin sekä ihmisten ja alueiden väliseen kommunikaatioon. Kirjassa korostetaan kulttuuristen identiteettien merkitystä kansallisten identiteettien kustannuksella. Etenkin muuttamat kirjan jälkipuoliskon artikkeleista sisältävät sellaista laajaan lähdeaineistoon pohjautuvaa uusia tietoja ja tulkintoja tarjoavaa Suomeakin koskevaa tykitystä, että lukijaa alkaa välillä suorastaan hengästyttää. Tähän kirjaan kannattaa tutustua!

Teoksen aloittaa **Marika Mägin** laaja katsaus Itämeren itä- ja länsipuolisten kulttuurien välisiin kontakteihin. Mägi korostaa Itämeren itäpuolisen alueen väestöryhmien ja kulttuurien monilukuisuutta ja heterogeenisyyttä verrattuna nyky-Ruotsin alueen vastaaviin. Toinen virolainen, **Valter Lang** käsittelee artikkelissaan hautauksia, joissa on hevosia ja hevoskaluja. Hän liittää ne tuonpuoleiseen ratsastamiseen. Tanskalaisen **Søren Sindbæk**in tarkastelun kohteena on Staraja Ladoga ja erityisesti sen rooli

idän ja lännen kauppareittien solmukohtana. Hän korostaa alueen yhteyksien merkitystä jo ennen kuin Abbasidi-valtakunnasta länttä kohti syöksynyt miljoonien hopeadirehemien virta yhdisti Itämeren rannat ja idän valtakunnat. Jo tätä ennen Staraja Ladogaan (suom. Laatokanlinna) oli 700-luvulla asettunut skandinaaveja, slaaveja ja suomalaisia, mikä loi edellytyksiä viikinkiajalla vilkastuneelle kaupalle.

Johan Callmer on ottanut tarkasteltavakseen Venäjän alueen varhaisimman valtiomuodostelman, joita hän kutsuu nimellä ar-Rus. Callmer perustele valintaansa sillä, että tämä 800-luvun alkupuolen islamilaisista lähteistä lainattu nimitys on valtiomuodostuman vanhin tunnettu nimi. Ar-Rusin keskusaluetta olivat idänkaupan reitin jokivarret Staraja Ladogasta Rurikovo Gorodischeen (suom. Rurikinlinna) ja se kattoi suuren osan Luoteis-Venäjää ulottuen aina Dneprin ja Volgan yläjuoksuille. Callmer huomauttaa, että alueella on 700- ja 800-luvuilla tapahtunut vaurastumisen ohella myös huomattavaa väestönkasvua. Hän tarkastelee ar-Rusin materiaalista kulttuuria kumpuhautojen, asuinrakennusten, keramiikan ja myös korujen pohjalta. Callmerin mukaan ar-Rus syntyi pohjoisessa ja levittäytyi vähitellen etelään aina suurten arojen laidalle asti. Artikkelin liiteosassa Callmer analysoi vielä Glasovin tyyppin hopeisia ja pronssisia kaularenkaita, joita tunnetaan vain muutama itse ar-Rusin alueelta, mutta sen sijaan runsaasti Dneprin, Okan, Volgan ja Kaman yläjuoksulta – sekä lounaisesta Suomesta.

Charlotte Hedenstierna-Jonson selvittää artikkelissaan tarunhoitoisten rusien identiteettiä ja materiaalista kulttuuria. Hänen mukaansa Birkan varuskunta-alueeksi tulkitun osan kaivauksilla löytyi runsaasti esineistöä, jonka hän liittää ruseiksi kutsut-

tuihin ammattisotilaihin. Nämä tunnettiin yhteyksistään idän kaupan reittien varsille ja aina Bysanttiin asti. Hedenstierna-Jonsonin mukaan kyse oli Gnezdovon, Staraja Ladogan, Kiovan ja Birkan kaltaisissa keskuksissa syntyneestä eliitistä, jonka identiteettiä kuvastivat samankaltainen asustus, aseet ja tavat. He saivat vaikutteita mm. Bysantista ja idän arojen paimentolaiskansoilta. Ruseiksi kutsutun ryhmän synty ajoittuu idänkaupan ekspansiiviseen vaiheeseen 800-luvun lopulla.

Tanskalainen **John H. Lind** analysoi varhaista kristillisyyttä rusien vaikutuspiiriin kuuluneella alueella. Lähtökohdakseen hän ottaa Pyhän kolminaisuuden tai **Kiril Turovilaisen** rukoukseksi kutsutun tekstin, jonka varhaisista varianteista hän pystyy osoittamaan skandinaavisten pyhimysten laajaa palvontaa idän kirkon alueella. Lindin mukaan rusien vaikutuspiirissä olleella alueella tavataan vaikutteita sekä idän että lännen kirkoista. Rusien varhaiseen kristillisyyteen, jota hän kutsuu varjagikristillisyydeksi (engl. Varangian Christianity), liittyivät mm. Tanskan ja Norjan pyhimyksinä palvotut marttyyrikuninkaat, pyhä **Knut** ja pyhä **Olof**. Lindin mukaan tämä selittää pyhän Olofin eli Olavin kultin laajaa levintää idän kauppareittien varsilla. Suomalaisittain mielenkiintoista on, että Lind tulkitsee suomen kieleen lainatut slaavilaisperäiset kristinuskoon liittyvät sanat (mm. kummi, paasto, pakana, pappi, raamattu ja risti) ortodoksisen uskon sijaan vaikutteina idän varjagikristillisyydestä, jonka piirissä käytettiin niin varhaista kirkkoslaavia kuin latinaakin. Lindin mukaan varjagikristillisyyden vaikutusta on myös pyhän Olofin eli Olavin kultin varhainen ja pyhän **Erikin** ja **Henrikin** kultteihin verrattuna laaja leviäminen Suomeen. Lindin mukaan tämän varjagikris-

tillisyyden todisteita ovat myös monet Lounais-Suomesta löytyneet ristiretkiajalle ajoittuvat kristillisiaiheiset korut.

Mats Roslundin artikkelin teemana on Itämeren suomalaisten ja sveanmaalaisten välinen sosiaalinen vuorovaikutus viikinki- ja ristiretkiajalla. Roslund kartoittaa suomalaisiksi tulkittujen esineiden löytöjä Keski-Ruotsissa. Tällaisia esineitä ovat mm. tietyt kupurasoljet ja tulusraudat sekä keramiikka. Löydöissä on niin miehiin kuin naisiin liitettyä esineistöä. Huomattavaa on, että länsieurooppalaisen esineistön keskittyessä Birkan ympäristöön suomalaisvaihteiset löydöt kattavat koko Mälarin vesistön alueen. Tämä tiivis kanssakäyminen Lounais-Suomen ja Keski-Ruotsin välillä näyttää katkeavan 1000-luvun puolivälissä. Uudelleen se tiivistyi viimeistään 1100-luvun lopulla, jolloin suomalaisalueita alettiin sitoa lännen kirkon piiriin.

Ingrid Gustin jatkaa Roslundin teemaa ja analysoi yksityiskohtaisesti lounaissuomalaista esineistöä Birkan haudoissa. Esineitä on suhteellisen runsaasti, mutta ne eivät muodosta keskittymiä tai suomalaisiksi tulkittavia hautakokonaisuuksia. Pikemminkin kyse on tiiviistä kontakteista ja hybridisoitumisesta.

Suomalaisista tukijoista mukana teoksessa on **Tuukka Talvio**, joka käsittelee Suomenlahden alueen dirhemiaarteita. Norjalainen **Anne Staalsberg** käsittelee

puolestaan pitkän tutkijanuran pohjalta karolingimiekkoja keskittyen etenkin Ulfberht-miekkojen levintään ja variaatioihin. Hän tarkastelee myös karolingivaltakunnan asiakirjoista löytyviä aseiden myyntiin ja vientiin liittyviä tietoja. Kaikista viennin esteistä huolimatta näitä miekkoja levisi kauas itään ja pohjoiseen. Valitettavasti **Fedir Androschukin** (2014) ja **Mikko Moilasen** (2016) laajat miekkatutkimukset eivät ole ehtineet mukaan Staalsbergin käyttämään kirjallisuuteen.

Vaikka teos käsittelee koko Itämeren aluetta, siitä löytyy runsaasti Suomea koskevaa perustutkimusta. Tätä teemaa symboloi jo kirjan kannen kuva, joka esittää Uplannista löytynyttä suomalaiseksi tulkittua tulusrautaa. Kirjan toimittajat korostavat kulttuurisia identiteettejä, mutta lukijoilla on silti usein kansallinen näkökulma. Tulee olemaan mielenkiintoista nähdä, miten suomalainen tutkijayhteisö ottaa vastaan esimerkiksi Lindin tulkinnot 1000- ja 1100-lukujen varjagikristillisyydestä Lounais-Suomessa. Niin tai näin, jokaisen itseään kunnioittavan humanistisen alan tiedellisen kirjaston pitäisi hankkia hyllyynsä tämä Brillin kustantama teos, johon harvalla humanistitutkijalla on itsellään varaa.

Georg Haggrén
georg.haggren@helsinki.fi

VIKINKIAIKAA LAPSILLE

Karoliina Suoniemi: *Ihan oikeat viikinkiajan lapset*. Avain, 2019. 81 s. ISBN 978-952-304-209-4.

Karoliina Suoniemen kirjoittama *Ihan oikeat viikinkiajan lapset* on lapsille suunnattu historia-aiheinen tietokirja, joka sijoittuu rautakauden Suomeen noin vuoteen 1000. Kirjan päähenkilöitä ovat Eurassa asuvat sisarukset Mielu ja Joutsi sekä heidän perheensä. Euran lisäksi seikkaillaan myös Rapolassa ja tutustutaan arkeen viikinkiajalla. Aihepiirejä ovat asuminen, uskomukset, liikkuminen, ravinto sekä pukeutuminen, ja euralaisten lisäksi tavataan niin saamelaisia kuin viikinkejäkin.

Kirja etenee kerronnallisesti, mutta seassa on myös arkeologiaan, historian tutkimukseen ja kansanperinteeseen pohjautuvia osuuksia, jotka täydentävät tiedoillaan tarinaa. Rakenteensa vuoksi Suoniemen teksti on mukavaa luettavaa perheen pienimmillekin. Tiedonjyvät rautakauden elämästä tulevat tarinan mukana, eivätkä ainakaan allekirjoittaneen 4-vuotiaasta kuuntelijasta tuntuneet liian raskailta. Tarinan yhdistäminen laajempaan kontekstiin puolestaan onnistuu tieto-osuuksien avulla. Osa kappaleista sisältää myös tehtäviä, esimerkiksi liittyen rautakauden leikkeihin sekä oman loitsun keksimiseen. Kirja tarjoaa näin monipuolisesti lähestymistapoja viikinkiajan

Suomeen sekä haastaa myös lukijan pohtimaan millaista elämä rautakaudella on voinut olla.

Kirja on suunnattu lapsille, mutta siinä käsitellään tästä huolimatta realistisella otteella rautakauden elämää. Kuolemaa ja sen yleisyyttä ei peitellä, vaan se on tuotu osaksi tarinaa: Mielun ja Joutsin äiti on kuollut lasten ollessa pieniä ja lasten serkun kuolema on yksi kerronnallisista osista. Kuoleman kautta päästään käsittelemään arkeologeille merkittäviä tutkimusaineistoja hautoja.

Lapsen näkökulmasta kirjassa oli paljon uutta ja ihmeteltävää. Erityisesti kirjan ni-

messä oleva *viikinkiajan lapset* herätti ihmetystä, kun kävi ilmi, etteivät nykyisen Suomen alueella viikinkiaikana asuneet ihmiset olleet viikinkejä. Suoniemi tuo tätä kenties haasteellistakin periodinimitystä hyvin esiin jo heti kirjan ensimmäisessä kappaleessa. Lisäksi sivuilta löytyy myös tietoa viikingeistä, joten aivan täysin ei joudu pettymään silloinkaan, jos viikinkiajan käsite ja Suomen suhde viikinkeihin tulisi yllätyksenä.

Toinen asia, johon 4-vuotias kuuntelija kiinnitti huomiota, olivat saamelaiset. Näin Etelä-Suomessa kasvaneelle lapselle saamelaiset tulivat lähes yhtä lailla uutena asiana kuin viikingit. Kirjassa lapset tapaavat isänsä kanssa kauppamatkalta palatessaan joukon saamelaisia. Lapsen näkökulmasta kerrottu kohtaaminen ihastutti ja toi samalla esille tärkeän seikan jo rautakauden Suomesta, eli sen kuinka ihmiset ovat liikkuneet ja kohdanneet toisia ihmisiä aina.

Emmi Kyytsösen kauniit kuvitukset täydentävät tekstiä hyvin. Kuviin on tuotu mukaan muun muassa Euran emännän puku sekä kuppikivi. Kuvia olisi voinut kirjassa olla runsaamminkin tekstimäärään nähden. Erityisesti lapsille kirjassa kuvaillut tapahtumat ja esineet tulisivat selkeämmin tutuiksi kuvien kautta, mutta myös aikuiset lukijat, joille aihe ei ole niin tuttu, voisivat hyötyä kuvista.

Heti kirjan alussa todetaan viikinkiajalta peräisin olevia jäänteitä olevan ympärillämme enemmän kuin osaamme ajatellakaan. Sisältö onkin onnistuttu suunnittelemaan niin, että lapsen on helppo yhdistellä kirjan tapahtumia ja tietoja nykyaikaan. Niinpä historiasta oppiminen tulee ikään kuin kaupanpäälle viihdyttävän ja kauniisti kerrotun tarinan kanssa. Oma lapseni totesi kirjan loppuun päästyämme, että nokkoskeittoa ja erikoisia vaatteita lukuun ottamatta olisi viikinkiajalla varmaan ollut kivaa elää.

Kirja tutustuttaa lukijansa viikinkiaikaan tarinan lomassa ja tarjoaa mielenkiintoista luettavaa eri-ikäisille lapsille sekä aikuisille. Teoksen hahmoille on haettu esikuvia Euran Luistarin hautauksista, mikä tekee kirjasta entistä kiinnostavamman. Loppuun on vielä koottu luettelot lisälukemistosta niin lapsille kuin aikuisillekin, mikä helpottaa entisestään laajentamaan omaa historiatietoutta. Kirja toimii loistavana ponnahduslaitana Suomen viikinkiajan lasten elämään tutustumisessa ja on hyvä lisä lapsille suunnattujen historiaa käsittelevien kirjojen joukkoon.

Tia Niemelä
tia.niemela@helsinki.fi

SUOMEN KESKIAJAN ARKEOLOGIAN SEURA
SÄLLSKAPET FÖR MEDELTIDSARKEOLOGI I FINLAND

Suomen keskiajan arkeologian seura – Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry. on toiminut keskiajan ja uuden ajan arkeologian tutkimuksen edistämiseksi vuodesta 1990 ja on Tieteellisten seurain valtuuskunnan jäsen.

Seuran tarkoituksena on edistää keskiajan ja uuden ajan arkeologian tutkimusta ja korkeakoulu-opetusta. Seura järjestää seminaareja, vierailuluentoja, opintomatkoja ulkomaille ja kotimaahan, ottaa kantaa ajankohtaisiin arkeologisiin kysymyksiin ja harjoittaa julkaisutoimintaa.

Seuran jäseneksi otetaan keskiajan ja uuden ajan arkeologiasta kiinnostuneita henkilöitä. Jäseneksi voi ilmoittautua kirjallisesti seuran osoitteeseen tai sähköpostilla seuran puheenjohtajalle. Osoitteenmuutoksista pyydetään ilmoittamaan seuran sihteerille.

Puheenjohtaja:

Dos. Janne Harjula
Puh. 050-5233837
puheenjohtaja@skas.fi

Varapuheenjohtaja:

Prof. Visa Immonen
visa.immonen@gmail.com

Sihteeri:

Siiri Tuomenoja
Puh. 040-5828845
sihteeri@skas.fi

Taloudenhoitaja:

Janne Haarala
Puh. 050-3288331
taloudenhoitaja@skas.fi

Jäsenmaksut vuonna 2019:

Perusjäsen 20 € / vuosi
Opiskelija 15 € / vuosi
Perhe 25 € / vuosi
Lehden vuosikerta tilattuna 20 €

Yhteystiedot:

Osoite: SKAS c/o Arkeologia
Akatemiankatu 1
20014 Turun yliopisto
Email: skas-hallitus@lists.utu.fi
Internet: www.skas.fi
Facebook: @skasyhdistys

ISSN 1445-0334

PAINOSALAMA OY 2019